کاردانەوەی شارستانیە کۆنەکانی میزۆپۆتامیا لەسەرمان چییە؟

لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی ئابووری و سیاسییە

سەلاح حسێن ئەفەند

٢٠١٧

ناوەڕۆک:

پێشەکی	٣
چی خۆرهەڵاتی ناوەڕستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانییەتی کۆن؟	٤
بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیی لەدەستدا؟	٢٢
سەرچاوە	٣١

کاردانەوەی شارستانیە کۆنەکانی میزوپۆتامیا لەسەرمان چییە؟

پێشەکی

ڕۆژێک، هاوڕێیەکم لێیی پرسیم: ئەم شتانەی دەینوسی سودیان چییە؟ هاوڕێیەکی ترم پێیی ووتم: بۆچی خۆتت خەریک کردووە بە مێژووی کۆنەوە؟ وا باشـتر نییە، لێکۆڵینەوە لەسـەر گرفتەکانی ئەمڕۆی کۆمەڵگە بکەیت؟ لێرەدا بە باشـم زانی وەڵانی پرسیارەکانی ئەو ئازیزانە، بکەمە پێشەکێکی بچوکی ئەم باسەم.

یەکێک بووم لە گەنجە خوێنگەرمەکانی حەفتاکانی سـەدەی پێشـوو. گەرەکمان بوو، بە قەڵەمبازێکی گەورەو خێرا، گۆڕانکاری مەزن لەو کۆمەڵگەیدا بکەین کە تیایدا دەژیان، چوونکە پڕ بوو لە نایەکسـانی، دواکەوتن، چەوسـاندنەوەی چینایەتی و کۆمەڵایەتی و نەتەوایەتی. توندوتیژی لەسـەرەوە بۆ خوارەوە باڵی بەسـەردا ڕاکێشـا بوو، لە دەوڵەت و دەستەڵاتدا، لە نێوان حیزب و پێکهاتەکاندا، هەتا شۆڕدەبۆوە بۆ ناو خێزان و تاکەکان.

من بەش بەحاڵی خۆم، هەر زوو، گەیشتمە ئەو قەناعەتەی کە ئەو توانا و زانیاری و ئەزمونەی کە لەو کاتەدا هەمبوو، زۆر کەمبوون بۆ ئەوەی بتوانم بە شـێوازێکی کاریگەر، ڕۆڵێکی پۆسـەتیڤانە لە پرۆسـەیەی گۆڕانکاری کۆمەڵگەگەدا ببینم. ئەمانە وایان لێکرم، کە بدرێژایی هەموو تەمەنم، بۆ چەندین سـاڵ، بگەڕێم بە شـوێن ڕاسـتیەکاندا، تێگەیشـتن لە کۆمەڵگە وەکو خۆی، دوور لە خەون و خواستی خۆمەوە، بۆ دۆزینەوەی هۆکارەکانی پێشکەوتن یا دۆاکەوتن، هەژاری یان خۆشگوزاری. ئەو فاکتەرانە چین کە دەبنە هۆی پێشکەوتنی کۆمەڵگەیەک یان دواکەوتنی کۆمەڵگەیەکی تر؟

گەیشتمە ئەو قەناعەتەی کە پرۆسەی گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەدا، هاوشێوەی پرۆسەی گەورەبوونی منداڵێک یان تاکێکی کۆمەڵگەیە. ئەو منداڵە لە ژیانیدا بە قۆناغی جیاوازدا تێپەڕدەبێت، سـکی دایکی، جینەکانی، پەروەردەی خێزان، گەڕەک و هاوڕێکانی، قوتابخانە، ژینگەی سیاسی و ئابووری، ئاین و دەستەڵاتی ئاینی، ئەو گوند و شار و وڵاتانەی ژیانی تێدا بەسەردەبا، خوێندن و فێربوونی، کارو پیشـەکانی... هەموو ئەمانە ئەو تاکە دروست دەکەن و چوارچێوە بۆ خاسڵەت و ڕەفتار و بۆچوونی دادەنێن، بەوپێیە پێناسەیەکی تایبەتی لە کۆمەڵگەدا بۆ دروست دەبێت.

بە هەمان شـێوە هەموو کۆمەڵگەیەک، لە پرۆسـەی مێژوویدا، بە قۆناغ و ئەزمونی جیاوازدا تێدەپەڕی، لە سـەردەم و ژینگەیەکی ئـابووری تـایبەتیدایە، لە جیهـان و نـاوچەیەکی دیـاریکراودایە، کە کـاری تێدەکەن و کـاریـان تێدەکـات. لە گۆڕدان و گەشـەکردنی هەمیشـەییدایە...هەموو ئەوانە خاسڵەتی تایبەتی بەو کۆمەڵگەیە دەدات، خاسڵەتی تایبەتی دەدات بە تاک و خێزان و پێکهاتە و حیزب و دەستەڵاتدارانی ئەو دوڵەتەی کە لە چوارچێوەکەیدایە.. بێ تێگەیشتنی ئەوانە زۆر زەحمەتە لە ڕەفتار و شـێوازی کارکردن و بیرکردنەوەی خەڵک و ئەکتەرەکانی بگەین. بێ تێگەیشـتی ئەوانە، زەحمەتە بتوانرێ ، بە شـێویەکی دروسـت، تاک و گروپ و ڕێخراو و پارتە سـیاسـییەکانی، پرۆگرام و پلانی دروسـت بۆ گۆڕانکاری تیایدا دابڕێژن.

مێژووی کۆن، یەکێکە لە فاکتەرە گرنگەکان، کە کاردانەوەیان هەیە لە سەر خاسڵەتی ئەمڕۆی کۆمەڵگەکانمان، بۆیە لەم نوسـینانەمدا، هەوڵم داوە بێلایەنانە، لێکۆڵینەوەیان لەسـەر بکەم. مەبەسـتم لەم کارە، قاپی خسـتنە سـەر پشـتە بۆ زیاتر قوڵبونەوە تیایاندا و دەوڵەمەندکردنیان و ڕاستکردنەوەیان.

ئەم، نوسـراوە، بەشـێکە لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت شـکسـتی هێنا) کە سـاڵی ٢٠١٧ بڵاوم کردەوە. لەبەر ئەوەی کەم کتێبە لێکۆڵینەوەیەکی فراوەنە و چەندین بابەت و قۆناغ و شـوێنی جیاوازی جیهانی لەخۆ گرتووە، بڕیارم دا دابەشـی بکەم بەسـەر حەوت کتێبی بچوکتردا، بە شـێوەی **PDF** بڵاویان بکەمەوە. داواکارم سـوودبەخش بن بۆ خوێندەرانی بەڕێز و ئاسانکاریەک بێت بۆیان.

سەلاح حسێن ئەفەندی

سلێمانی، فابریوەری ٢٠٢٢

چی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانێتی کۆن؟

ئەندامانی کۆمەڵگە بۆمانەوە و بەردەوامبوونی ژیانیان، پێویستییان بە ئامرازی گونجاوی بەرهەمهێنان و پەیداکردنی خواردن و پێویستییەکانی تری ژیان هەیە. لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا، بەپێی کات و جێگای جیاواز پەیوەندییەکی تایبەتی لە نێوان ئەو خەڵکانەدا دروست دەبێت، کە لە پرۆسەکەدا بەشدارن. تیایدا چۆنیەتی موڵکایەتی بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە بنەمای پەیدابوونی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کۆمەڵگەکە و چۆنیەتی شێوازی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و چۆنێتی ڕێکخستنی ئەو جۆرە پەیوەندییانە، سروشتی کۆمەڵگەکان و خاسڵەتەکانیان لەیەکتری جیادەکاتەوە. چۆنیەتی ئەو سروشت و خاسڵەت و بنەمایانە، بڕیاری ڕێ خۆشکردن، یان ڕێگری لە گەشەکردنی باری ئابوری و سیاسی ئەو کۆمەڵگەیە دەدەن. لێرەدا چونیەتی ئەو ڕێکخستنە ناودەنێین سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی.

مرۆڤ پێش نیشتەجێبوونی، بەدرێژایی سەدەها هەزار ساڵ، لە هەندێ ناوچەی جیهاندا لەسەر ڕاوکردن و کۆکردنەوەی تۆو و گژوگیا و میوەی کێوی ژیاوە، ئەگەر جۆرێك لە بەرهەمهێنانیش روویدابێ زۆر سنووردار بووە.

شوێنی نیشتەجێبوونی هەمیشەییان نەبووە، هەمیشە حەوداڵی سەرچاوەی خواردن و ئاو و جێگای حەوانەوە بوون. ئەمە وایکردووە لە شوێنێکی دیاریکراودا نەمێننەوە و پێویستییان بە خاوێندارێتی تایبەتی زەوی و ئامرازی بەرهەمهێنان و شوێنی نیشتەجێبوون نەبێت. بەم هۆیەوە، جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان ئەندامی کۆمەڵگەدا نەبووە، یان زۆر کەم بووە و کەوتۆتە سەر ڕۆڵ و توانای تاکەکان.

کەمی بەرهەمهێنان، نەبوونی موڵکایەتی، کەمبوونی نایەکسانی، پێویستییەکی ئەوتۆی دروست نەکردووە، بۆ بوونی دەزگای سیاسی و ئیداری لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە. کەمی ململانێ لە نیوان خەڵکیدا، نەبوونی دەزگای بەڕێوەبردن و پلاندانان، وایکردووە گەشەکردن و گۆڕانکاری گەورە لەو کۆمەڵگەیانە روونەدات و شارستانییەتیان لێنەکەوێتەوە.

ناوچەکانی میزۆپۆتامیا، پێش شوێنەکانی تری جیهان، بونەتە شوێنی کۆبوونەوەی مرۆڤ و لە زۆر جێگای ترەوە ڕوویان تێکردووە. ئەوەش بەهۆی کەشوهەوای گونجاو، مامناوەندیی گەرما و ساردی، سەرچاوەی ئاو و بوونی ڕوباری گەورە، دەوڵەمەندی بە بوونی ماسی، ئاژاڵە کێوی، دارستان و تۆو و میوە و گژوگیای کێوی، وەکو گەنم. خەڵك لێرە بێ ئەوەی پێویست بکات خۆیان زۆر هیلاك بکەن، بە ئاسانتر لە زۆر لە شوێنەکانی تری جیهان پێداویستی ژیانیان چنگ کەوتووە<٣٦ ل ١٦>.

دەوروبەری ٩ هەزار ساڵ ((پ.ز))، ٥ هەزار ساڵ پێش ئەوروپا، مرۆڤ لەم ناوچانەدا وازیان لە ژیانی حەوداڵی هێنا و بۆ یەکەمجار دەستیان بە نیشتەجێبوون و ڕاگرتنی ئاژەڵ و چاندنی ڕووەك بە شێوەیەکی سەرەتایی کرد<٣٦ ل ١٩>. هەڵبەتە چەندەها فاکتەری جیاواز وایکردووە کە ئەم گۆڕانکارییە ڕووبدات، بەڵام دووان لەوانە لە گرنگترینیان:

١- پێش دەوروبەری ١٥٠٠٠ ساڵ ((پ.ز))، کەشی سەرزەوی گۆڕانکارییەکی گەورەی بەسەرداهات. تا دەهات زیاتر پلەی گەرما لەسەر زەوی بەرزدەبۆوە، کە لەلایەکەوە بووە بەهۆی تواندنەوەی سەهۆڵی جەمسەری باکور و فراوانبوونی زەویوزار و سەوزبوونی باکور و شوێنی نوێ بۆ ئاژەڵی کێوی، لە لایەکی ترەوە ئەمەش بووەهۆی ئەوەی بەشێك لە ئاژەڵە کێوییەکانی شوێنەکانی وەکو

خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت کۆچ بکەن و روو لەوناوە بکەن. لە هەمانکاتدا بەرزبوونەوەی پلەی گەرما لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، بووەهۆی کەمبوونەوەی باران و لەوەڕگا و سـەرچاوەی ئاو، کە بووە هۆی کەمبوونەوەی دارســـتان و گژوگیا و تۆو و میوەی کێوی. کەمبوونەوەی ســـەرچاوەی ســـروشـــتی پێویستییەکانی ژیان لەم ناوچانەدا، وایکرد کە ئەو مرۆڤانە چیتر بەئاسـانی ئەو پێویستییانەیان بۆ دابین نەبێت و ناچاربن هەوڵبدەن ئاژەڵ لە هەندێ شـــوێنی گونجاودا راگرن و رێگای نوێ بدۆزنەوە بۆ دابینکردنی خواردن بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان<٣ ل ١٤ \ ٣٦ ل١٧ >.

٢ -بەهۆی دەوڵەمەندیی ئەم ناوچانە بە بەروبومی سروشتی، لەلایەکەوە ژمارەی دانیشتوان زۆر خێرا زیادیکردووە و لە لایەکی ترەوە بۆتە ناوچەیەك کە خەڵکانی دەورو پشـــتی ناوچەکانی تر بەلێشـــاو رووی تێ بکەن، ئەمەش سەرلەنوێ بۆتە هۆی زیادبوونی دانیشتوانی ناوچەکە<٣٦ل١٩>.

زیادبوونی ژمارەی مرۆڤ لەلایەکەوە و کەمبوونەوی ســـەرچاوەی ســـروشـــتی خواردن و پێویســـتیەکانی تری ژیان لە لایەکی ترەوە، بوونەتە هۆی درووســـتبوونی ململانێ لەنێوان گروپە جیاوازەکانی ناوچە، کە هەر گروپە کەوتە هەڵپەی زامنکردنی ناوچەیەك بۆ خۆی و هەوڵدانی کۆنترۆڵکردنی و نیشتەجێبوون تیایدا.

نیشـــتەجێبوونی مرۆڤ لە ناوچەکانی میزۆپۆتامیا و دەســـتکردن بە ئاژەڵ راگرتن و چاندنی بەروبومی کشـــتوکاڵی، بازێکی گرنگ بوو لە گەشـــەکردنی مێژووی مرۆڤایەتیدا. ئەم گەشـــەکردنە بە گرنگترین و یەکەمین شـــۆڕشـــی مرۆڤایەتی و شـــارســـتانی دادەنرێت، شـــۆڕشـــی نیشـــتەجێبوون و بەرهەمهێنان. ئەم پرۆســـــیە، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی والێکرد، کە بۆ یەکەمجار لە رێگای بەرهەمهێنانەوە، پێویستییەکانی خۆیان لە خواردن و پێویستییەکانی تر و ئامرازی بەرهەمهێنان دابین بکەن، ئاوایی و شوێنی نیشتەجێبوون بونیادبنێن، زیاتر سوود لە توانای خۆیان وەربگرن و بەشێوەیەکی فراوانتر و هەمە چەشـــنەتر گۆڕانکاری لە ســـروشـــتدا بکەن و ســـوودی لێوەربگرن. هەموو ئەمانە زەمینەیان بۆ گەشـــەکردنی زۆر بەفراوانتری مرۆڤایەتی و شـــارســـتانیە ســـەرەتاییەکان خۆشـــکرد<٣٦ ل٢١ \ ٥٢>.

هەڵبەتە پرۆســـەی نیشـــتەجێبوون و بەرهەمهێنان، بەرۆژ و دوو رۆژ و بێ ئازار و قەیران و کۆســـپ نەهاتۆتە کایەوە، بەڵکو ململانێ و گرژی و شـــەڕ و گێچەڵ و توندوتێژییەکی زۆری لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا لێکەوتۆتەوە. لەلایەکەوە ململانێکردن بۆ دەســـتبەســـەراگرتنی ناوچە و ســـەرچاوە سروشتییەکان، لەلایەکی ترەوە رێگرتن لەو گۆڕانکاریانە لەلایەن هەندێکیانەوە، کە ویستویانە شێوازی کۆمەڵ بەڕێوەبردن هەر وەکو کۆن بپارێزن.

ئەم پرۆسەیە، لە رێگای بڕیار و پلانی سەرەتاییەوە بەڕێوەچووە. ئەو پلان و بڕیارانە، سەرەتای بڕیاری سیاسـی و ئابوری سـەرەتایی بوون، کە بونیادی کۆمەڵگەیەکی نوێی لێکەوتەوە. کۆمەڵگەیەك کاریگەرتربێت لە کارکردن و سودوەرگرتن لە سـەرچاوەکانی سروشت و توانای مرۆڤەکان و زیاتر لادان بۆ گۆڕانکاری گەورەتر.

نیشـتەجێبوون و دەستکردن بە بەرهەمهێنان و پەیدابوونی ئاواییە سـەرەتاییەکان، پێویستیی نوێی هێنایەکایەوە، وەکو بوونی زەویوزار بۆ نیشـتەجێبوون و چاندن و لەوەڕگا، سـەرچاوەی ئاو بۆ مرۆڤ

و ئاژەڵ و چاندن، ئامراز و کەلوپەلی بەرهەمهێنان، هەروەها زانیاری پەیداکرن لەسەر چۆنێتی بەکارهێنانیان.

لەو کۆمەڵگا بچوکە سەرەتاییانەدا، لەسەرەتادا ئەو تاکانەی کە لەوانی تر بەهێزتر و بەتواناتر و ئازاتربوون، بەو ئەرکانە هەستاون و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیان ڕێکخستووە، لە هەمانکاتدا بەرەنگاری هەڕەشەی مرۆڤ و گروپە دراوسێکانیان بوونەتەوە. بە ڕۆیشتنی کات، ئەوانە توانیویانە دەست بەسەر ئەو پێویستیانەدا بگرن و بیانکەنە موڵکی خۆیان، یان مافی تەسەروفکردن بەو پێویستیانە بکەوێتە دەستیان. بەپێی ئەمە، خەڵکەکە بەپێیی توانا و ئازایەتی و هێزو لێهاتویانەوە، بوونەتە خاوەن زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ و ئامرازی بەرهەمهێنان و پێویستیەکانی تر. هەتا توانا و ئازایەتی و هێزی جەستەیی تاکەکان زیاتر بوایە بەشی موڵکایەتیان زۆرتر بووە<٣٦ ل٢٣>.

لەناوچوونی ئەو سیستمە کۆنە، کە تیایدا مرۆڤ تیایدا هێندە چالاکانە ڕۆڵی نەبینیوە و نەیتوانیوە وەکو پێویست سوود لە توانای خۆی و سروشت وەرگرێ، بۆتەهۆی پەیدابوونی کۆمەڵگەی نوێ و دەستکردن بە بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی سەرچاوەکانی سروشت و ڕێکخستنی کۆمەڵگە و پلاندان، ڕێگای کردەوە بۆ پێشکەوتنی ئابوری و سیاسی کۆمەڵگەکان. لەهەمانکاتدا ئەو گۆڕانکارییانە بوونەتە هۆی درووستبوونی نایەکسانی لەناو ئەندامانی کۆمەڵگە و دابەشبوونی کۆمەڵگە بەسەر چین و توێژی جیاوازدا. لە هەمانکاتدا بەهۆی ئەوەی ئافرەت، لە رووی جەستەیی و هەستان بەکاری قورس لە پیاوان لاوازتربوون، نایەکسانی نێوان ئافرەت و پیاو لە زۆربوون دابوو.

ئەم پرۆسەیە گۆڕانی ڕیشەیی سیستمێکی پاسیڤی ناکاریگەری کۆمەڵایەتی کۆن بوو، بەسیستمێکی نوێ. بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردار، کە بۆ یەکەمجار تیایدا لە ڕێگای دروستبوونی دەزگای سیاسی و ئابوریەوە کۆمەڵگەکانی ڕێکخست<٢ ل١٤٩>.

وەکو چۆن بڕیار و پلانە سەرەتاییەکان، ڕێگای خۆشکرد بۆ دەستکردن بە نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، گەشەکردن و دابەشبوونی کۆمەڵگە بەسەر چین و توێژدا، بەهەمان شێوە ئەمانەی دواییش، ئەم کۆمەڵگە فرە چین و توێژە نوێیانە، ململانێی ناوخۆییان و لەگەڵ دەرودراوسێکانیاندا، پێویستی بە پلانی نوێ و بڕیاردانی نوێی سیاسی و ئابوری و دامەزراندنی دەزگای بڕیاردان و ڕێکخستنی نوێ بوو.

لێرەدا، هەمان ئەوانەی کە بەهێزبوون و ببوونە خاوەنی زەویوزار و ئاژەڵ و جێ پێیان لە کۆمەڵگەدا جێگیر بوو، بوونە خاوەنی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگە. ململانێی نێوان گروپ و ئاواییە جیاوازەکان لە پێناوی دەستگرتن بەسەر زەوی و سەرچاوەی سروشتی ناوچەکاندا، توندوتیژی و شەڕ و شۆڕی لە نێوانیادا زیاتر و بەرفراوانتر کرد، بووەهۆی سەرکەوتن و زاڵبوونی هەندێکیان بەسەر ئەوانی تردا.

ئەو زاڵبوونە تەنها نەدەبووە هۆی دەستبەسەراگرتنی ناوچە و موڵکەکانی ئەوانی ترەوە، بەڵکو دەبووە هۆی دیلکردنی ئەندامەکانیان و کردنیان بە کۆیلەی خۆیان و بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنان و شەڕ و شۆڕەکانیاندا. ئەم کۆیلانە چینێکی گەورە و گرنگی کارکەری نوێ بوون، کە زۆرترین ئەرکەکانی کۆمەڵگەیان کەوتە ئەستۆ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نزمترین پلەی کۆمەڵایەتیان هەبوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم پرۆسەیە هەنگاوێك بوو بۆ دووسبوونی زیاتر نایەكسانی لە كۆمەڵگەكاندا، بەڵام لە هەمانكاتدا بووەهۆی فراوانبوونی سنووری كۆمەڵگەكان، زۆربوونی زەویوزار و ئاژاڵ و لەسەروو هەموویانەوە زیادبوونی ژمارەی خەڵكانی نوێی كاركەر، كۆیلەكان، كە بوونە ســـەرچاوەیەكی گرنگی بەرهەمهێنان و زیاتر گەشـــەكردنی كۆمەڵگەكان. ئەمەش ســـەرلەنوێ بازێكی تربوو بۆ پێشـــەوە لە رێڕەوی گەشەكردنی دەزگا سیاسی و ئیداری و سەربازییەكاندا و سەرەتای دروستبوونی دەوڵەت و ســـەرهـەڵـدانـی شــــارســــتـانـیـەتە كـۆنـەكـانـی خـۆرهـەڵاتـی نـاوەڕاســــت>۲ ل ۱۳٦<.

لەگەڵ ئەم گۆڕانكارییە گەورانەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو كۆمەڵگەیانەدا، ژمارەی دانیشتوان زیادیكرد، ئاستی ژیانی چەند توێژ و چینێك بەرزبۆوە، شارەزاییان زیادیكرد و لە پاڵیاندا گەشـــەكردن لە بیروڕا و بیركردنەوە، زانیاری، زمان و ئاســـتی گەشـــەكردنی ئایدۆلۆجی سەرەتایی بەرزبۆوە. بەرزبوونەوەی ئەو ئاستانە سەرلەنوێ یارمەتیدەربوو بۆ زیاتر گەشەكردن و باشـتربوونی گوزەرانی خەڵك، لەســـەروو هەموویانەوە زیادبوونی زاڵبوونی دەســـەڵاتدارەكان بەســـەر كۆمەڵگە و دەوروپشـــتیاندا. یەكێك لەو بوارە ئایدۆلوجیانەی كە زیاتر گونجاو بوو لەگەڵ ئاســـتی گـەشـــەكـردنـی ئـەو كـۆمەڵـگە ســـەرەتـایـیـانـە، ئـایـیـن بـوو> ۱۲۷، بـەشـــی ٥<.

مرۆڤ و كۆمەڵگە سەرەتاییەكانی پێش شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، ژیانێكی سەختیان هەبووە، هەمیشە لە ململانێدابوون لەگەڵ هێزە سروشتییەكاندا، وەكو لافاو، هەورە تریشقە، سوتاندن، وشكانی، برسێتی، نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە. ئەو مرۆڤانە نە توانا، نە ئامرازی پێویستتیان هەبووە ، نە ئاستی زانیاری و بیركردنەوەیان هێندە بەرزبووە، كە بتوانن هۆكاری بوونی ئەو هێزە سروشتیانە لێكبدەنەوە و بەرەنگاریان ببنەوە و خۆیان بپارێزن. بێدەســـەڵاتی ئەو مرۆڤانە رووبەڕووی هێز و هەڕەشـــەكانی ســـروشـــت لەســـەریان، وایلێكردوون بكەونە ئەو قەناعەتەی، كە دەبێ هێزێكی ئەزەلی هەبێت لەدەرەوەی خۆیان، كە هۆكاری ئەو رووداوانەیە و تەنها ئەو هێزە لەتوانایدایە ڕووبەڕووی ئەو هەڕەشانە بێتەوە و خەڵكەكە بپارێزێت.

ئەمە بەگشتی سەرچاوەی دروستبوونی ئایینە سەرەتاییەكان بووە. ئەو كاتانە لای ئەو خەڵكە، ئەو هێزە ئەزەلییە زیاتر لە پێكهاتەكانی سروشتدا خۆی بینیوەتەوە، وەكو رۆژ، ئاگر، ئاو، ئاژەڵێكی بەهێز یان ســـیمبۆلێك وەكو بتێك. هەتا ئەو ســـەرچاوەیە لایان زیاتر نائاشـــكرا و نەناســـراوتر بوایە، زیاتر نادیارتر و گەورەتر دەبوو>۸۱ ل۲۳<. دواتر، بەتایبەتی لەم ناوچانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـتدا ئایینە ئاســـمانییەكان، كە پاڵ بە هێزێكی گەورەی توانا بێســـنوور و ئەزەلی و نەدیوو نائاشـــكرا دەبەســـتێت، جـێـگـای خـۆی گـرت و ئـایـیـنـە گـەورەكـانـی وەكـو جـو، مـەســـیـح و ئـیـســـلامـی لێكەوتەوە.

لەگەڵ دروستبوونی كۆمەڵگە نوێیەكانی ئەو چەرخەدا، دروستبوونی شارستانی، نایەكسانی و دابەشبوونی كۆمەڵگە بەســەر چین و توێژی جیاوازدا. دروستبوونی جیاوازی نێوان ئافرەت و پیاو و كۆنترۆڵی پیاو بەســـەریاندا، زیادبوونی چەودســـاندنەوە و ململانێ، زیادبوونی گێچەڵ و توندوتیژی لە نێوان گروپی ناوچە جیاوازەكاندا و شـــەڕوشـــۆڕ و داگیركردنی ناوچەی یەكتری و بەكۆیلەكردنی

یەکتری، بیرو باوەڕی ئایینی لە دوو فاقەوە گۆڕانکاری و گەشەکردنی بەخۆوە بینی<٨١ ل٥٣>.

سەرەڕای پاڵدانی مرۆڤ بەلای ئایین و بڕواوە، بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێز و هەڕەشە سروشتییەکان بەسەریانەوە، هەڕەشە کۆمەڵایەتییەکانیش هاتنە پاڵی. زۆربەی خەڵکە بێدەسەڵاتەکە زیاتر لە جاران پێویستیان پەیداکرد بە بڕوایەك، بەهێزێکی بەتوانا، کە بەرەنگاری ئەم هەڕەشە نوێیانەش ببێتەوە، لەبەرئەوە بڕوای ئایینی لەناویاندا هێندەی تر بەهێز بوو، زەمینە بۆ گەشەکردن و فراوانبوونی ئایینەکان باشتر بوو.

لەبەرامبەردا، بۆ کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگە، پێویستی دەسەڵاتداران زیادیکرد، کە ئەو ئایینانە، خوداکان و پیاوە ئایینییەکان بخەنە پاڵ خۆیان. هەتا سەرکردە و دەسەڵاتدار بەهێزتربووایە، توانای زیاتر دەبوو، کە زیاتر خۆی لە خودا و دەسەڵاتی ئایینی نزیك بکاتەوە، هەتا دەگەیشتە ئاستێك، لەناو کۆمەڵگەکەدا خۆیان بە نوێنەری خۆدا دابنێن وهەرە بەهێزەکانیان دەبوونە خودای سەر زەمین.

وەک چۆن خۆرهەلاتی ناوەڕاست بووە سەرقافڵەی مرۆڤایەتی لە شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و شارستانیدا، لەدایکبوونی سیستمێکی نوێی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری، بە هەمان شێوە ئەم ناوچانە بوونە سەرقافڵەی بیر و زانیاری نوێ، هونەری حوکمداری و یاسادانان و لەسەرروو هەموویانەوە، بووە سەرقافڵەی مرۆڤایەتی لە دایکبوونی ئایینەکان و زیادبوونی ژمارەیان و گەشەکردنیان و بڵاوبوونەوەیان لە بەشی هەرەزۆری جیهانی کۆندا.

ئەو ئایینانە هەتا رادەیەك توانیویانە خەڵکەکە یەکخەن و لەیەك نزیکیان بخەنەوە، بەلانسێك و سازان و ئاشتبوونەوەیەکی کۆمەلایەتی لەنێوان دەسەڵاتداران و بێدەسەڵاتەکاندا دروست بکەن، دەماودەم ململانێ ناوخۆیی و ناوچەییەکان هەتا رادەیەك و بۆ ماوەیەك کپکەنەوە. ئەمە بۆ ماوەیەك بەرهەمهێنان و داهاتەکانی زیاددەکرد و سەقامگیری دروستدەکرد، ژمارەی دانیشتوان زیادی دەکرد، خۆشگوزەرانی خەڵکەکانی باشتر دەکرد و شارستانییەکانی دەگەشاندەوە.

بە گۆڕان و گەشەکردن لە کۆمەڵگەکاندا، بەزیادبوونی ململانێوە و تێکچونی ئەو بەلانسەی نێوان پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان و نێوان شارستانیەتە دراوسێکان، ئەو ئایینانەی کە پێشترهەبوون، لە رۆڵ بینینی خۆیاندا شکستیان هێناوە. بۆیە ئەو ئایینانەش پێویستیان بە گۆڕانکاری بووە، کە لەگەڵ ئەو بارە نوێیانەدا بگونجێنرێن. بۆیە یەك لەدوای یەك ئایین یان پێغەمبەری نوێ هاتووە و جێگای یەکتریان گرتۆتەوە، یاخود لە هەمان ئاییندا چاکسازی رویداوە و مەزهەب و قوتابخانەی نوێ پەیدا بووە، تەفسیر و لێکدانەوەی جیاوازتریان کردووە بۆ دیاردە و مەسەلەکان. قوتابخانە جیاوازەکانی مەسیحییەت، وەکو کاسۆلیك، پرۆتستانت و ئەرتودۆکس، هەروەها مەزهەبەکانی ئیسلام، وەکو شافعی و حەنبەلی و سەلەفی و وەهابی و شیعەو سوننە، نمونەی ئەوانەن.

بەشێوەیەکی گشتی هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لەنێوان ناوەرۆکی ئەو ئایین و قوتابخانانەدا نەبووە، هیچیان نەبوونەتە هۆی گۆڕانکاری ریشەیی لە کۆمەڵگەکاندا، هیچیان نەیانتونیوە و نەیانویستووە گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا بکەن، بەڵکو هەمیشە لە رێگای دروستکردنی بەلانسێکی نوێ لەنێوان هێزە کۆمەڵایەتێکاندا، پارێزگاری هەمان سیستمی کۆنیان کردووە و

هێشتویانەتەوە. بەپێی بڕوا ئایینەکان، گۆڕان و گەشەکردن، بوژانەوە، تازەبوونەوە لە کۆمەڵگە، سروشت، ئاژەڵ، رووەك، مرۆڤ، بیروڕای جیاواز جێگای نابێتەوە، هەموو شتێك ئەزەلی و نەگۆڕە و هەر هەرچی هەیە هەر لەسەرەتاوە، لە ئەزەلەوە بنەمای بۆ دانراوە و لادان لەو بیروڕا و رێبازە، جێگای قبوڵ نیە و کفرە و سەرەتای ئاخری زەمانە و دەبێ بەهەموو شێوەیەك رێگای لێبگیرێت.

هەڵسەنگاندنی ئەو گۆڕانکارییانەی لە جیهانی کۆندا روویانداوە، دەبێ بخرێنە قاڵبی ئەو قۆناغە مێژووییەوە، کە تیایدا روویانداوە، لە روانگە و دەروازەی جیاوازەوە سەیربکرێن. لەو چەرخە مێژوویەدا، لەلایەکەوە دەبینین گۆڕانکاری مەزن روویداو مرۆڤایەتی خستە ئاستێکی زۆر بەرزترەوە. لەلایەکی ترەوە گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا، کۆمەڵگەیەکی نایەکسان و توێژ و چین و پێکهاتەی هەمە چەشنی لێکەوتەوە<١٢٧بەشی٥>. هەر یەکەیان خاوەنی بەرژەوەندی جیاوازبوون. ئەو بەرژەویندییە جیاوازانەش بوونە هۆی ململاکانی لەنێوان ئەو هێزانەدا، ململانێیەکی درێژخایانی هەزار ساڵە، ململانێیەك کە سەرلەنوێ گوژمی داوە بە تازەکردنەوە و پێویستی نوێیی دروستکردووە و رێگای بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتنی مەزنتر خۆشکردووە. بێ ئەو گۆڕانکارییە سەرەتاییانە، رەنگە هەتا ئێستاش مرۆڤایەتی هەر حەوداڵ دوای راوکردن و تۆو و گژوگیا کۆکردنەوەدا بوایە.

لەپاڵ دروستبوونی ئەم شارستانییەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، شارستنێتی تر لە هەندێ بەشی تری جیهاندا دروست بووە. هیندییە سوورەکانی دنیای نوێ، ئەمەریکای باکور و باشور، لەگەڵ ئەوەی بە هەزارەها ساڵ لە دنیای کۆن دابڕابوون، بەڵام لەوێش پێنج هەزار ساڵ پێش زایین، شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان خۆبەخۆ روویداوە و شارستانییەتی سەرەتایی لە ناویاندا دروستبووە<٢ ل١٤٣>. رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا، نمونەی چین و هیندستان، بەهەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست رێبازی هاوچەشنیان هەبووە و شارستانی لێکەوتۆتەوە. یۆنانی کۆن، کە ئێستا بەشێکە لە ئەوروپا، یەکێك بووە لە شارستانییەتە نزیکەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆڵی لە بڵاوبوونەوەی شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵی لە باشوری ئەوروپادا هەبووە. گەشەکردنی باشوری ئەوروپا و دامەزراندنی کۆمار و ئیمپراتۆریەتی رۆما، ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستی هێندەی تر بوژاندەوە. پەیوەندی و پابەستنەبوون و ململانێی ئەو شارستانیانەی یۆنانی کۆن و باشوری ئەوروپا، گرنگتر و فراوانتر بوون لەگەڵ ئەوانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی رۆژئاوا و باکور و خۆرهەڵاتی کۆنی ئەوروپادا.

پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقادا، ناوچەکەی کرد بە چەقی جیهانی کۆن و پارچە جیاوازەکانی ئەوسای جیهانی پێکەوە بەستەوە. ئەو پێکەوتەیە وایکرد، کە لە جیهانی کۆندا، بەهەزارەها ساڵ، هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، ببێتە سەرقافڵەی جیهان و فاکتەرێکی کاریگەر لە گەشەکردن و بوژاندنەوەو بازرگانی.

نووسین و باسی زۆر هەیە لەسەر شارستانیەتە کۆنەکانی مرۆڤایەتی کۆن، لێرەدا تەنها بە خێرایی چاو بە هەندێکیان دادەخشێنین، بە مەبەستی بیرخستنەوەی رۆڵی سەرقافڵەیی ناوچەکە و زیاتر چوونە ناو لێکۆڵینەوەکەمان و زیاتر تێگەیشتنی هۆکاری سەرقافڵەبوون و پاشەکشێکردنی ناوچەکە.

میزۆپۆتامیا ٥٠٠٠-٣٣١ (پ.ز)

بە کۆی ناوچەکانی کەنار و نێوان روبارەکانی دیجلە و فورات دەوترێت میزۆپۆتامیا. یەکەم نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و شارستانیەت لەم ناوچەیەدا درووستبووە. زیادبوونی رێژەی ئاوی ئەم روبارانە، لەگەڵ پێویستی وەرزی چاندندا نەدەگونجا، لەبەرئەوە بۆ هێشتنەوەی ئاو بۆ کاتی چاندن، پێویستی بەوە دەکرد کە بەنداو و کەناڵ دروستبکرێ. دروستکردنی ئەوانە پێویستی بە گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆری خەڵك بوو لە شوێنێکدا بۆ هاریکردنی دروستکردنیان و لە هەمانکاتدا رێکخستنی کاروباریان، کە دەبووە هۆی بەهێزکردنی دەوڵەتەکانی شارستانیەتە کۆنەکان و زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخستنی خەڵك و ناوچەکان. ئەم روبارانە ڕێڕەوی رژاندنیان لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی تر گۆڕانی بەسەر هاتووە. گۆڕانی ڕێڕەوی روبارەکان، بەردەوامبوونی نیشتەجێبوونی خەڵکەکەی لەهەمان شوێنی کەناری روبارێکدا زەحمەتکردووە. ئەو روبارانە هەر ساڵەو بە ناوچەیەکی تایبەتیدا تێپەربوون، لەبەرئەوە زەحمەت بووە ئاواییەك یان گوندێك لە شوێنێکی جێگیردا دروست بکرێت، لەبەرئەوە زۆربەیان لە شارەکاندا نیشتەجێبوون و تەنها لە وەرزی کاردا چونەتە ئەو شوێنانە و دواتر گەڕاونەتەوە شوێنەکانی خۆیان.

بەرفراوانیی ناوچەکە و بوونی چەندەها دەوڵەت و دەسەڵات و هەرەشەیان لەسەر یەك، هەمیسانەوە فاکتەرێك بوون بۆئەوەی خەڵکەکە، زیاتر لە شارە گەورە و بچوکەکاندا کۆببنەوە، ئەمەش بۆتەهۆی دروستبوونی شاری گەورە و شارستانیەتی بەهێز، کە تیایدا دەسەڵاتدار بەئاسانتر توانای کۆنترۆڵکردنی هەبێت. ئەمانە بوونەتە هۆی پلاندانان و رێکخستنی بەرهەمهێنان و ژیان بەڕێوەبردن، کە مانەوە و گەشەکردن و بەهێزبوونی ئەو شارستانییەتانەیان لێکەوتۆتەوە <٥٧ ل٥>.

فراونی و جیاوازی کەش و سروشتی ناوچەکان و جۆری بەرهەمەکانیان، زۆری ژمارەی میللەت و پێکهاتە و دەوڵەت ، جیاوازی بەرهەمی ناوچەکان، وایکرد کەلەم ناوچانەدا خەڵکی پێویستیان بە بەرهەمی یەکتری بێت و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بێتەکایەوە و چین و توێژی بازرگانی چالاک دروست بێت و پەرەبسێنێت.

شارستانی سۆمەرەکان، کە لە نێوان ساڵەکانی ٥٥٠٠-٢٣٤٠(پ.ز) لەم ناوچانەدا بوون، زمانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، کە لە نووسینەکانی سەر خشتە قوڕەکاندا دۆزراوەتەوە، وەکو میللەت لە ناوچوون. لەهەرە شارستانیەتە کۆنەکانی ناوچەکە دەژمێررێن. دەسەڵاتیان لە ناوچەکانی باشوری عێراقی ئەمرۆ، لە دەوروپشتی روبارەکاندا بووە. سەرەڕای کشتوکاڵ و سیستمی ئاودان و ئاژەڵ راگرتن، لە ڕووی بازرگانی و پیشەسازیی پیشەیی وەکو بەکارهێنانی چەرم، چنین، میتال، بینای خشت و گڵکاری گەشەی بەخۆوە بینیەوە. دەوڵەتەکەیان، لە چەندەها شاری گەورە و بچوك پێکهاتووە، کە خەڵکی لەناو و دەوروپشتی جێگیربوون و کاریان کردووە.

گۆتیەکان، لەدەوروبەری سێ هەزار ساڵ پێش زایین، لە باشووری کوردستان لە ناوچەکانی نێوان زنجیرەکانی شاخی زاگرۆس و روباری دیجلە، باشور و خواروی خۆرهەڵاتی کوردستان، لە ناوچەکانی شارەزوری ئەمرۆ، سەریان هەڵداوە. شوێنەواریان هەتا ئێستا بەشێوەکی سیستماتیکی نەدۆزراوەتەوە، کە چۆنیەتی بنەمای کۆمەڵایتیان تەواو ئاشکرا بکات. سەنتەری دەسەڵاتیان لە ناوچە شاخاویکاندا بووە. هەمیشە لە شەڕدابوون لەگەڵ سۆمەرییەکان و ئەکەدییەکاندا و پەلاماری یەکتریانداوە.

ئاشووریيەکان، ٢٠٠٠ـــ٦٠٩ (پ.ز) بە يەکەمين دەوڵەتی زەبەلاح دادەنرێن، کە بووبن بە خاوەنی لە شکرێکی گەورە و توانيبێتيان لە بازنەی سنوورەکانی ميزۆپۆتاميا دەربچن. لەکاتی بەهێزبوونيدا، سنووری دەسەڵاتيان لە باکور گەيشتۆتە ئەرمينيا، لە رۆژهەڵات ميدەکان، لە باشور کەنداو، لە رۆژئاوا کەنارەکانی دەريای سپی ناوەڕاست و هەتا سنووری بيابانەکانی ئەفەريقا.

بابلييەکان، ساڵەکانی ٢٠٠٠-٥٣٩(پ.ز) هەبوون و بۆ يەکەمجار لە مێژووی مرۆڤايەتيدا ياسايان نووسيوە و پەسنديانکرد و پەيڕەويانکرد. سنووريان زيادیکرد و زۆربەی شوێنەکانی نێوان دوو روبارەکەيان لە ژێر دەسەڵاتدا بووە، هەتا رادەيەك لەشەڕ خۆيان پاراستووە.

هيتەکان، ساڵەکانی ١٧٠٠-١٢٠٠(پ.ز) دەسەڵاتداربوون. لەوە دەچێ يەکەم شەپۆلی هاتنی هيندۆئەوروپييەکانبن بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لە رۆژئاوای ئێستای کوردستان گيرساونەتەوە و لەگەڵ خەڵکی رەسەنی ناوچەکە تێکەڵ بوون. لە دوای بە هێزبوونيان ناوچەکانی ئەنادۆڵ و رۆژئاوای کوردستان هەتا کەنار دەرياکانی باکوری سوريا لە ژێر دەسەڵاتياندا بووە. هاوسنووری ئاشوری و فيرعەونيەکان بوون. لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵدا لەبەرنەبوونی روباری گەورە پشتيان بە باران بەستووە، زياتر دانەوێلە و سەوزەواتيان چاندووە. شوێنی شاخاوی و لەوەڕگاکان يارمەتی دەربوون بۆ خۆ راگرتن و مەڕوماڵات راگرتن. لێهاتووبوون لە پەيداکردن و بەکارهێنانی مێتالی وەک مس و قورقوشم و ئاسن. خورييان بۆ رستن بەکارهێناوە. لەبەر دوورييان لە روباری گەورە و دەرياوە، رێگای وشکانيان بۆ گواستنەوە بەکارهێناوە<٥٧ ل٢٢>.

کلدانەکان، ساڵەکانی ٦٢٥-٥٣٩(پ.ز) دەسەڵاتدار بوون. توانيان دەسەڵاتی خۆيان زيادبکەن، سنووريان فراوان بکەن و قودس (ئۆرشەليم) بگرن و دەسەڵاتی جولەکەکان(بەنی ئيسرائيل) لاواز بکەن. توانيان دەوروبەری ١٥٠٠٠ جولەکە بە زۆر بگوێزنەوە بۆ ناوچە کانی خۆيان. لەگەڵ ميدەکان رێککەوتن و خۆرهەڵاتی ديجلەيان بۆ بەجێهێڵان. نەينەوای پايتەختی ئاشوريەکانيان داگير و کاولکرد <٣٦ ل ٣٤-٤٠\ ٦٧ ل١٧\٥٢\٥٣\٢ل١٣٦>.

فيرعەونييەکان ٣٠٠٠-٣٠ (پ.ز)

فيرعەونيەکان، گەورەترين و گرنگترين دراوسێی ميزۆپۆتاميا بوون لە رۆژئاواوە. تاکە دەوڵەتی جيهانە، کە هەتا ئێستا وەك وڵات لە شوێن و سنووری خۆيدا مابێتەوە. زمانی فەرمی دەوڵەتەکەيان ئاسيايی/ئەفريقايی بووە، کە خزمايەتی لەگەڵ سامی و بەربەريدا هەيە. لەگەڵ ئەوەی ميسر وڵاتێکی گەورەيە، بەڵام لەبەرئەوەی بەشی گەورەی بيابانە، ئەو شارستانی و وڵاتە گرنگە دەوڵەمەندە لە کەنارەکانی نيلی پڕ بەرەکەتدا دروست بوو. پاشاکانی ميسر مافی حوکمرانيان بە پشتاوپشت بۆ دەمايەوە. دەسەڵاتيان هێندە زۆربووە، لەلايەن کۆمەڵگەوە پلەی خودايان هەبووە. ئەو قوچەک (هەرەم)ە مەزنانەيان دروستکردووە بۆ گۆڕستانی پاشاکانيان. پاشاو سامانەکانيان خستۆتە ناو ئەو قوچەکانەوە، بۆئەوەی ئەو رۆژەی زيندوو دەبنەوە هەموشتێك حازربێت لەبەردەمياندا بۆ سەرلەنوێ دەست بە حوکمکردن و بەردەوامبوون لە ژياندا. دەسەڵاتی پاشا و دەسەڵاتی ئايينی زۆر

بەهێزبووە، بە بەکارهێنانی شـــانوبازووی هەزارەها کۆیلە ئەو قوچەکانەیان دروســـتکردووە و کاروباری بەرهەمهێنانیان بەڕێوەبردووە.

لەبەر باشــی و زۆری ئاوی نیل، گونجاوی کەمبوون و زیادبوونی ڕێژەی ئاوەکەی لەگەڵ وەرزی چاندندا، پێویستی نەبووە زۆر سیستەمی ئاودانی وەکو کەناڵ و بەنداو و حەوز، بەشێوەی ناوچەکانی میزۆپۆتامیا دروستبکرێت و بەکار بهێنرێت.

لەبەر کەمی رووبەری وڵاتەکە، بە بەراورد لەگەڵ میزۆپۆتامیادا و بوونی تاکە دەوڵەتێك تیایدا، هەروەها دەوڵەمەندیی نیل و هەمە چەشـــنەیی بەرووبومی کشـــتوکاڵی لەهەموو ناوچەکانیدا، پێویستی بەبازرگانی بەرفراوان نەبووە، لەبەرئەوە ژیانی بازرگانی و چین و توێژێکی بازرگانی بەهێز گەشـــەی نەکردووە. بازرگانییان لەگەڵ میزۆپۆتامیا و یۆنان بەهێزبووە. دەســـەڵاتدارانی دەوڵەت مۆنۆپۆلی ئەو بازرگانییەیان کردووە، ئەو بازرگان و پیشـــەییانەی کە هەبوون، لە ژێر پەیڕەو و کۆنترۆڵی راستەوخۆی فیرعەونەکاندا بوون. دواتر فیرعەونیەکان لاواز بوون و لە کۆتاییدا بەدەستی رۆمەکان لە ناوچون< ٣٦ ل٢٨\ ٥٢\٥٣ >.

- ئیلام ٢٧٠٠ـ٥٣٩(پ.ز)

لە هەرە شـــارســـتانیەتە کۆنەکانی ئێرانی کۆنە، کە توانیبێتیان دەوڵەتێکی بەهێز و شـــاری بەهێز تیایدا بونیادبنێن. لە باشـــوری رۆژئاوای ئێران لە ناوچەکانی ئەمڕۆی خۆزســـتان جێگیربوون، رەگەز و زمانیان جیاوازە لەوانەی تری ناوچەکە. دراوسێیی سۆمەرییەکان بوون و سیستەمی حوکمدارییان لەوانەی میزوپۆتانیاوە نزیك بوون. لە دوای هاتنی شـــەپۆلەکانی هیندۆئەوروپیەکان لە ناوچوون و لەگەڵیاندا تێکەڵاوبوون و پاشوازیان نەماوە<٣٥ ل٢،١>.

- ئاخامەکان ٦٤٨ـ٣٣٠ (پ.ز)

ئاخامەکان، هیندۆئەوروپی بوون و بەشێکن لە سەرچاوەی رەچەڵەکی فارسەکان. لەسەرەتادا لەژێر دەســـەڵاتی میدەکاندا بوون، بەڵام دواتر توانیویانە بەســـەر میدەکاندا زاڵبن و ناوچەکانیان بخەنە ژێر دەســـەڵاتی خۆیانەوە. دەوڵەتێکی بەرفراوانیان دروســـتکردووە، کە بێجگەلە ئێرانی ئەمرۆ، دەســـتیان بەســـەر هەموو کورســـتانی ئەمرۆدا گرتووە، دەوروبەری دەریای رەش، بەشـێک لە ئەفغانســـتان و پاکستانی ئێستا، بەشێك لە عێراق و سوریا و لبنانی ئەمرۆ، هەتا دەریای سپی ناوەڕاست. دەستیان هەبووە لە بازرگانیدا هەتا گەیشتۆتە ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. لە سەرەتادا ئەو ناوچانەی کەوتونەتە ژێردەســـەڵاتیانەوە، وەکو ناوچەی ئۆتۆنۆمی ســـەربەخۆی بچکۆلە هێشـتۆتەوە و رێگایان پێداون بەپێی کلتور و نەریتی خۆیان ژیانیان بەڕێوەبەرن. ئەوە بووەهۆی بووژانەوەی ئیمپراتورێتییەکەیان و سنوورەکانی هەتا یۆنان رۆیشت، بەڵام لە داگیرکردنی یۆنان شکستیان هێنا. لە دواییشـــدا بە دەســـتی یۆنانیەکان دەوڵەتەکەیان داگیرکراو لە ناوچوون<١١ل ١،٢\ ٣٦ ل٥٢>.

- یۆنانییەکان ٣٠٠٠-١٤٦ (پ.ز)

لە باکوری رۆژئاواوە، یۆنانییەکان گرنگترین دراوسـێی میزۆپۆتامیا بوون، دەروازەی پەیوەندیی بووە لـەگـەڵ ئـەوروپـای کۆن و وەکو دیوارێك وابووە لـەنێوانـاندا. دەوروبـەری دوو هـەزار سـاڵ دوای سـۆمەرەکان و لەهەمان کاتدا لەگەڵ فیرعەونیەکان سـەریان هەڵداوە. تایبەتمەندیی یۆنان لەوەدایە، کە لەو چەرخە کۆنانەدا، پەیوەندییەکانی لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەراسـت زیاتر و توندوتۆڵتر بووە، وەك لەگەڵ ئەوروپادا، بۆیە دەکرێت لەو سـەردەمەدا بە بەشـێك لە خۆرهەڵاتی ناوەراست هەژمار بکرێت. هەروەها تاکە شارستانییەتی سەرەتاییە لە ئەوروپادا و تەنها بەشێکی کەمی ئەو کیشوەرەی گرتەوە، کە بریتی بوو لە یۆنان و مەکەدۆنیا و دەوروپشـتەکەی و کەنارەکانی دەریای سـپی ناوەراسـتی باشـوری ئەوروپا. لەو سـەردەمانەدا رۆژئاوا و باکوری ئەوروپا تازە مرۆڤ تیایدا خەریکی نیشـتەجێبوون و دەستپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵبوون.

یـەکێـک لـە تایبـەتمەندییەکانی ئەم دەوڵەتە دۆزینـەوە و بـەکارهێنانی زۆری هەندێ مێتالی گرنـگ بوو، وەکو قورقوشم و ئاسن، کە بوونەهۆکاری گەشـەکردنی تەکنیکی دروسـتکردنی هەندێ ئامرازی بەرهەمهێنان و چەك درووستکردن.

بەهۆی ئەوەی ئەو وڵاتە پێکەوتەیەکی جوگرافی گرنگی لەسـەر دەریای هەبووە و دانیشـتوانەکەی لـەژمـارەیـەکی زۆر دورگـەدا بڵاوبونەتەوە، بـازرگـانیـەکی بـە فراونی لـە نێوانـاندا دروسـت بوو و شـارەزاییان پەیداکرد لە دروسـتکردنی کەشـتی و کەشـتیوانیدا. بوونی ئەو ژمارە زۆرە دورگە رووبەر بچوکانە وایکرد دەسـەڵاتی ناوەندیی پاشـاکانیان لاوازبێت و نەتوانن بە ئاسـانی کۆنترۆڵی ئەو هەموو دورگەیە بکەن، لە هەمان کاتدا ناچاری داهات و پاڵپشـتیان بوون. بۆیە خەڵکەکەی بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، سـیسـتمێکی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری بەرفراوانیان دانا، سـیسـتمێکی کۆماری لەسـەر بنەمای هەڵبژاردن. ئەو سـیسـتمە بەتایبەتی لەسـەرەتاکانیدا، بووەهۆی بوژانەوە و پێشـکەوتنی وڵاتەکە لە هەموو بوارەکانی بەرهەمهێنان و بازرگانی و بیرو کلتوردا. فەلسـەفەی یۆنانی کۆن گەواهیدەری ئەو راستییەن. هەرچەندە ئەو دیموکراتیە بۆ هەمووان نەبووە، کویلە و کەسانی سەر بە چینە هەژارکان بەشـدارییان تیانەکردووە، بەڵام ژمارەیەکی بە فراوانی ئازادەکان بەشـداریی دەسەڵاتی سیاسی و ئابورییان کردووە.

ئەلێکسـاندەری گەورە (مەکدۆنی) پاشـای مەکەدۆنیای باکوری یۆنان، توانی سـاڵەکانی ٣٦٠-٣٢٣ (پ.ز) دەسـەڵاتی بەسـەر یۆناندا بسـەپێنێ. فارسـە ئاخامەکان سـەرەرای هێزەکانی خۆیان، بە دە هەزار چەکداری بەکرێ گیراوی یونانیەوە روویان کردە سنووری وڵاتەکە و هێرشیان کردە سەریان، بەڵام شکستیان هێناو شکان. یۆنانییەکان لە دوای سەرکەوتیان لەو شەرەدا روویان کردە فینیقییەکان لە کەنار دەریاکانی سـوریا و لوبناندا و دەسـتیان بەسـەر وڵاتەکەدا گرت و دوابە دوای ئەوە میسـریان بە ئاسـانی داگیرکرد و رویان کردە رۆژهەڵات بەرە و عیراقی ئێسـتا و کوردسـتان. لە کۆتایی سـاڵەکانی٣٣١(پ.ز)دا توانییان وڵاتی ئاخامەکان داگیربکەن و رووی هێرشـەکەیان بکەنە هیندسـتان، بەڵام لـەوە سـەریان نـەگرت و فریای زیاتر نـەکەوتن. بـەهاتنی یونـانییەکان بۆ نـاوچـەکە، کلتور و بیرکردنەوەی نوێ و فەلسـەفەی نوێتر و شێوازێکی جیاوازتر هاتە ئەو ناوچانەوە و کاریان کردە سەر خاسڵەتەکانی ناوچەکە.

که یۆنانییەکان ناوچەکانی ئێرانیان بەجێهێشت، سەردەمی ـــ سلوقییەکان ٣٢٣-١٥٠ (پ.ز) دەستی پێکرد، هەندێک لە سەرکردە سەربازییەکانی یۆنان لەو ناوچانە مانەوە و توانیان دەوڵەتێکی بەهێز لە رۆژئاوای ئێران دروستبکەن. لە دوییدا توانییان سنوورەکانیان فراوان بکەن لە رێگەی داگیرکردنی ئەفغانستان و کوردستان و میزۆپۆتامیا و ناوەڕاستی تورکیا و سوریا و لوبنان < ٣٦ل٤٣،٥٦ \ ٤٧ \ ٥٧ ل ٣٣،٥٠>.

- فینیقییەکان ١١٠٠-١٤٦ (پ.ز)

لە ناوچەکانی لوبنان و کەناری باشوری سوریا سەریانهەڵداوە و جێگیربوون. بە زمانی فینیقی دواون، کە زمانێکی سامی بووە. لە دواییدا لە دوای دەسەڵاتی ئاخامە فارسەکان، زمانی ئارامی زاڵبووە بەسەر زمانەکەیاندا.

لەگەڵ گەشەکردنی بابل و زیادبوونی بازرگانی بەرەو دەریای سپی ناوەڕاست و بوونی وڵاتی گەورەی میسر لەسەر ئەو دەریایە و بوونی یۆنان لە باکور، ئاڵوگۆڕی بازرگانی لای فینیقییەکان زیادیکرد و رۆڵێکی گرنگیان بینی لە دەورویشتی هەموو دەریاکە، هەر لە میسرەوە بۆ باکوری ئەفریقا هەتا کەنار دەریاکانی باشوری ئەوروپا، لە کەناردەریاکانی ئیسپانیا و ئیتاڵیا و هەتا دەچێتە یۆنان. لە شوێنی ئێستای تونس شاری کارتاگۆ- یان بونیادنا، کە بووە سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی کەنار دەریاکە. فینیقییەکان، میزۆپۆتامیا و وڵاتی فارس و کوردستانیان بەستەوە بە وڵاتەکانی دەریای سپی ناوەڕاستەوە. کەشتیوان و کەشتی دروستکەری زیرەک بوون، کەشتییەکانیان ٢٠ـــ٣٠مەتر درێژ و ٧ مەتر پان بوون، جێگای نزیکەی ٢٠ پیاوی دەگرت. لە کاتێکدا ئاخامەکان گەشەیان کرد و سنوورەکانیان فراوان بوو و گەیشتنە کەناری دەریاکە، سودێکی زۆریان لە کەشتی و کەشتیوانی و بازرگانە فینیقییەکان وەرگرت لە بازرگانی و شەڕەکانیاندا دژی یۆنانییەکان. ساڵی ١٤٦(پ.ز) رۆمەکان شکاندنیان و خستنیانە ژێر دەستی خۆیانەوە و کارتاگۆ- یان کاولکرد.

ساڵەکانی ٩٣٠-٥٣٧ (پ.ز) ئایینی جولەکە لە ناو میللەتی ئیسرائیل سەریهەڵدا و مەملەکەتی بنی ئیسرائیلی لێپەیدابوو. بوژاندنەوی بازرگانی لەناوچەکەدا لەو سەردەمەدا کاردانەوەی لەسەر خاسڵەتەکانی ئەو ئایینە هەبووە. ئاسانکاریکردن بۆ جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و قەرزدان، لەو ئایینە و لەناو جولەکەکاندا رۆڵی گرنگی هەبووە و هەتا ئێستاش رۆڵی لە جیهاندا هەیە. لە کاتێکدا فینیقییەکان زیاتر کاری بازرگانی سەر دەریایان کردووە، جولەکەکان خەریکی کاروانی بازرگانی وشکانی بوون لەناویند و دەریا و شارستانیەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.

دروستبوون و رۆڵی فینیقییەکان، لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر گرنگ بووە، بە بوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، رەنگە دوو هەزار ساڵ پێش ئینگلترا شۆڕشی پیشەسازی تیایدا سەری هەڵدایە<٣٦ ل٤٧ \ ٥٢ \٥٣ \ ٥٧ل٣٣>.

- ساسانییەکان ٢٢٦ (پ.ز) – ٦٥٠(ز.)

دوابەدوای ئەشکانییەکان دەسەڵاتیان پەیداکردووە. لەلایەن رەچەڵەکی فارسەکانەوە دامەزرا و دەسەڵاتی بۆ ناوچەکانی کوردستان فراوان بوو، عێراقی ئەمڕۆ، زۆربەی باکور و ناوەڕاستی تورکیای

ئێستا، سوریا، لوبنان، فەڵەستین، میسر، ئوردن، یەمەن، کەناراوەکانی خۆرهەڵاتی نیوەدورگەی عەرەب (بێجگە لە حیجاز، کە خێڵە عەرەبەکان کۆنترۆڵیان کردووە)، وڵاتەکانی ئەمرۆی باکوری ئێران، ئەفغانستان. سنووریان رۆژئاوای هیندستان و چین بوو، رۆژئاوای ئیمپراتوریەتی رۆما و بێزەنتیەکان بووە.

سیستمی سیاسی و ئابوری و کلتوریان بە کاردانەوەی رۆمەکان گۆرانکاری بەسەرهات، بوو بە تێکڵەیەک لەنێوان رێبازی فارسی کۆن و میزۆپتانیا و رۆمەکان. ئەم دەوڵەتە، دوایین ئیمپراتۆریەتی ئیرانی فارسییە لەدوای فەتحی ئیسلامیەوە، دوای ئەوان چیتر هیچ ئیمپراتۆرێکی فارسی تر دروست نەبوو.

دەسەڵاتی دەوڵەت بە حوکمرانی شاهەنشا بەدەست بنەماڵە ئۆرۆستۆکراتە فارسەکانەوە بووە. بنەماڵەی شا و ئورۆستۆکرات، لەشوێنە جیاوازەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەدا دەسەڵاتیان پێدراوە. لە پاڵ ئەوانەدا پیاوانی ئایینی زەردەشت رۆڵی گرنگیان لە حوکمرانیدا هەبووە. چین و توێژ و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە، وەکو کۆیلە و جوتیار و بازرگان و پیشەیی هیچ دەسەڵاتێکی سیساسی و ئابوریان نەبووە.

لە هەندێ شوێنی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتوریتەکەدا، بەرێوەبردنی ناوچەکان لەنێوان بنەماڵەی شاهەنشا و چین و توێژە ئوروسترۆکراتیە ناوخۆییەکاندا دابەشکراوە، لەهەندێ شوێنی تردا نوێنەری شاهەنشا دەسەڵاتی راستەوخۆی بەسەر سەرەک خێڵەکاندا هە بووە و باجیان لێ سەندوون و لەکاتی شەردا پیاوەکانیان بەشدارییان پێکراوە.

ئابوری وڵاتەکە، لەسەر بنچینەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بووە و دەوڵەت رۆڵی لە پرۆژەکانی ئاوداندا هەبووە. باج لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵ و مەر و ماڵاتی خێڵە رەوەندەکانی هەندێ ناوچە سەرچاوەیەکی گرنگی داهاتەکانی دەوڵەتەکە بووە.

ساسانییەکان هەمیشە لە ململانێ و ناکۆکی و شەروشۆری بەردەوامدابوون لەگەڵ دەوروپشتیاندا، بەتایبەتی ئیمپراتوریەتی بێزەنتی لە رۆژئاوا و خێلە بەدەویە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب، کە مەترسیدار بوون بۆ سەریان و بەردەوام هەڵمەتی لەناکاویان بۆ هێناون.

لە رۆژهەڵات، لەگەڵ دەسەڵاتی ئەشکانییەکان و خێڵەکیەکاندا لەشەردابوون. لە باکورەوە هەمیشە هەرەشە و هەڵمەتی خێڵە تورکەکانیان لەسەربووە. لە ناوخۆدا نارەزایی چینە هەژارەکان و میلله ت و کۆمە ڵگا خێڵەکییەکانیان لەسەربووە.

بەهۆی ئەوەی ئە م دەوڵەتە رووبەرێکی گەورەی بەدەستەوە بووە ، کەوتۆتە نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاواوە، رۆڵێکی گرنگی لە بازرگانی و رێکخستنی کاروان و رێگاوبانە بازرگیەکاندا هەبووە. بازرگانی تیایدا بوژاوەتەوە. بەرهەمهێنانی ئاوریشم و پیشەی بەرهەمی ئاوریشم لە دەوروبەری قەزوین پە رە ی سەندووە و بازرگانیی لەگەڵ بەرهەمی چینییەکان لە ململانێدا بووە.

لە سەدەکانی پێنج و شەشدا، لەبەر گەورەیی دەوڵەتەکە و زیادبوونی گرژی و ململانێی ناوخۆ، خواستی سەرکردەکانی وڵاتەکانی ناوچەکە و هێزە خۆماڵیەکانیان بۆ خۆبەرێوەبردن، شەروشۆری بەردەوام لەگەڵ بێزەنتییەکاندا، ئەمانیش بەهەمان شێوی رۆمەکان زۆر لاواز بوون.

لەو سەردەمەدا بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو دەوڵەتەوە، ڕەنگە درەفتی گۆڕان لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دروست بوایە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش زەمینەیەکی گونجاوی هاوچەشنی دواتری ڕۆژئاوای ئەوروپا بۆ گەشەکردن بۆ دروست ببوایە. بەڵام لەم ناوچەیەدا فاکتەرێکی نوێ سەری هەڵدا، کە ڕێبازێکی تایبەتی بۆ ئەم ناوچەیە دروستکرد،(کە باسی بەندی سێهەممانە).

وەکو چۆن سیستەمی سیاسی و ئیداری ئیمپراتوریەتی ڕۆما کاردانەوەی هەبووە لەسەر ساسانییەکان، بەهەمان شێوە ئەم سیستەمە، لە ڕووی بەڕێوەبردنی ئیداری و ئابوری و سیستەمی باجەکاندا، کاریگەری لەسەر سیستەمی سیاسی و بەڕێوە بردنی دەوڵەتەکانی خەلافەتی ڕاشدین و ئەمەوی و عەباسی دوای خۆی هەبووە. دەوڵەتی ساسانی ساڵی ٦٥٠(ز.) بە دەستی فەتحی ئیسلامی لە ڕەگ و ریشەوە لەناوچوو<٣٦ ل٧٢\ ٤٧\٥٢\٥٣>.

ـ کوردستان

کوردستان، بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا، شوێنەواری گەرای شارستانییەتە کۆنەکانی ناوچەکە بووە، کاریتێکراوە و کاری تێکردون. بەپێی ئەو شوێنەوارانەی کە دۆزراوەتەوە، شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ، لێرەش ٧هەزار ساڵ پێش زایین گەشەیەکی باشی بەخۆوە بینیوە. نمونەی ئەوانە پاشماوەکانی ناوچەکانی شارەزور، هەولێر، کەرکوك، چەمچەماڵ، جزیرە، چەرمۆ، چیای جودی و گرێ ناڤۆکە، لە باشور و باکور و ڕۆژئاوای کوردستان، کە تیایاندا پاشماوەی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و گەنم و جۆ دۆزراوەتەوە. لە شارستانییەتە کۆنەکانی ئەم ناوچانەدا بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا شارەکان ئەگەر بچوکیش بووبن، ڕۆڵی سەرەکیان لە حوکمڕانیدا هەبووە و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکانی دەوروپشتکراوە.

ئەوانە بە هەزاران و سەدان ساڵ پێش هاتنی هیندۆئەوروپیەکان لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا نیشتەجێبوون، ئەوانە لەگەڵ تازە هاتووەکاندا تێکەڵاو بوون و بە تێپەڕبوونی کات کورد و کەمایەتییەکانی کوردستانی ئەمڕۆیان لێکەوتوتەوە. سۆمەرەکان هەمیشە لە کوردستاندا هەبوون و بەپێی هەندێ مێژوونووس، زمانەکەیان ئاشنایی لەگەڵ کوردیدا هەبووە، هەروەها میللەتانی تری وەکو هۆرییەکان، ئەکەدییەکان، هیتەکان، گۆتییەکان، کەم و زۆر خزمایەتی و نزیکایەتییان لە کوردستانی کۆندا هەبووە.

میدییەکان ٧٢٨ــــ٥٥٠ (پ.ز) ڕەگەزیان هیندۆئەوروپی بووە، بەپێی زۆر لە مێژوونووسەکان بەشێکی گرنگن لە سەرچاوەی ڕەچەڵەکی کورد، لە ناوچەکانی باشووری دەریاچەی قەزوین و کوردستانی ئەمڕۆدا جێگیربوون و تێکەڵاوی خەڵکە ڕەسەنەکانی ناوچەکە بوون و بەسەریاندا زاڵبوون و کۆنترۆڵیان کردوون. لە باکور سنووریان ئەرمینیا و دەریاچەی قەزوین بووە، لە ڕۆژهەڵات ئەشکانییەکان بوون، کە ئەوانیش هیندۆئەوروپی بوون، لە ڕۆژئاوادا ئاشورییەکان و لە باشور لەسەرەتادا ئیلامییەکان دواتر ئاخامە هیندۆئەوروپییەکان بوون جێگایان گرتوونەتەوە. وڵاتەکەیان لە ژمارەیەک میرنشین پێکهاتووە، کە لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتەدا یەکیانگرتووە. لەگەڵ ئاشوریەکان لە شەڕ و شۆڕدابوون، بەڵام نەیانتوانیوە بچنە ناوچەکانیانەوە. میدییەکان ماوەیەکی زۆر حوکمڕانی

وڵاتی ئاخامەکانیان کردووە، بەڵام ئەمانەی دواتر بەهێزبوون و دەوڵەتی خۆیان دامەزراندووە. میدییەکان ساڵی ٥٥٠ (پ.ز) کەوتونەتە ژێر حوکمڕانیانەوە.

ئاشوری و یۆنانیەکان، دواتر ساسانیەکانیش جێ پەنجەی خۆیان لەسەر ئەم ناوچانە بەجێهێشتووە، رۆڵیان لە گەشەکردنی ناوچەکەدا و بەستنەوەیان بە شارستیەتە کۆنەکانەوە بینیوە.

دواتر، بەشەکانی خۆرهەڵاتی کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی ساسانیەکاندا بووە، سەرۆکەکانیان بەهاریکاری لەگەڵ دەسەڵاتدارەکانی بنەماڵەی شاهەنشایی ساسانیەکاندا هاریکاری حوکمرانی و شەڕ و شۆڕیان کردووە. بەشی رۆژئاوای کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی بیزەنتیەکاندا بووە. کوردستان جێگای ململانێی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بووە، سنوورەکانیان و رێژەی دەسەڵاتی هەر یەکێکیان لەو ناوچانەدا بەردەوام گۆڕانکاری بەسەر هاتووە. کۆمەڵگای کوردستان، بەشێوەیەکی گشتی لە ژێر دەسەڵاتی خێڵەکییەکان و میرنشینە بچوکە خۆماڵیەکاندا بوون، باجیان داوە بەو دەوڵەتانە و لە نێوانیاندا دەستا و دەستیان پێکراوە.

ناوچەکانی کوردستان، لەگەڵ ئەوەی کە هەمیشە وەکو شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، خەڵکی نوێ روویان تێکردووە و کاریان تێکردووە، بەڵام هەمیشە دوای نەمانی میدییەکانیش، نیمچە سەربەخۆیی خێڵایەتی و وردە میرنشینی هەر تێدابووە و بەڕێبازێکی تایبەتی ماونەتەوە و خاسڵەتی تایبەتی خۆی پەیداکردووە، کە دواتر لە لێکۆڵینەوەکەدا، دەگەڕێینەوە سەری. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر شارستانییهتە کۆنەکانی کوردستان، بڕوانە < ٣ل٧٣ > < ٧٢ل٢٨ > <٥٢\٤٧>.

ـ شارستانییەتە کۆنەکانی رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا

لەگەڵ ئەوەی هیندستان و چین ناکەونە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵام بەشێکی گرنگن لە جیهانی کۆن و نوێ و کاردانەوەیان لەسەر ناوچەکە هەبووە، بۆیە پێویستە لێرەدا بوون و رۆڵیان لە یادنەکرێت.

شارستانێتی کۆنی هیندستان بۆ ١٧٠٠-١٢٠٠ (پ.ز) دەگەڕێتەوە، ئەو خەڵکەی کە لەو سەردەمانەدا لە هیندستانی کۆن ئەو دەوڵەت و شارستانییەتەیان دروستکردووە، رەگەزیان جیاوازبووە لە هیندییەکانی دوای خۆیان، کە هیندۆئەوروپی بوون، ئەوانە بەتەواوەتی وەکو میللەت لە ناو چوون و هیندییەکان جێگایان گرتونەتەوە.

شارستانێتی دواتری هیندستان گرنگە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، لەسەردەمی پێش شۆڕشی پیشەسازی ئەوروپا و گەشەکردنی بازاڕی سەرمایەداریدا، لە بازرگانی و پیشەسازیدا، بەتایبەتی قوماشی لۆکە، لە شوێنەکانی تری جیهان پێشکەوتووتر بوون.

چینی کۆن، ١٥٠٠ساڵ (پ.ز) یەکەم شارستانییەت لەو وڵاتە دامەزراوە و دواتر چەندین دەوڵەتی گەورە تیایدا جێگای یەکتریان گرتۆتەوە. یەکەم شارستانی و دەوڵەت لەوێ ناوی شەنگ بووە. لەو شارستانیەدا لەهەندێ سەردەمی کۆنی پێش شۆڕشی پیشەسازی رۆژئاوای ئەوروپاوە، گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی دوور و نزیک و هەندێ بەرهەمهێنان و زانست تیایدا لە شوێنەکانی

تری جیهان پێشکەوتووتر بووە، سەرچاوەی زانستی و بەرهەمی ئاوریشم و فەخفوری نایاب بووە بۆ جیهانی کۆن<٣٦ ل٩٥>.

ـــ رۆمەکان ٦٠٠(پ.ز)ـــ٤٧٦ (ز.)
ئیمپراتۆریەتی رۆما، تاکە دەوڵەتی زەبەلاحی ئەوروپای کۆن نەبوو، بەڵکو لەهەمانکاتدا پەیوندی و کاردانەوەی لەسەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر نەبوو وەك لەسەر ئەوروپا. هەتا فەتحی ئیسلامی حوکمڕانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بەشکردووە و دواتریش بێزەنتییەکان هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست دەکرێ بە بەشێك لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابنرێن.

شاری رۆما لەساڵی ٧٥٣(پ.ز) وەک شارێکی بازرگانی گەشەیکرد. ساڵی ٥٠٩(پ.ز) سەربەخۆیی خۆی راگەیاندوو بووە کۆمارێکی سەربەخۆ، دواتر سنوورەکانی فراوان بوو، زۆر شوێنی خواروی ئیتاڵیای کەوتە ژێردەست. ساڵی ٨٣ (پ.ز) دوای شەڕ و ململانێی نێوان دوو جەنەراڵ، یەکێکیان زاڵ بوو و خۆی کرد بە دکتاتۆر بەسەر رۆمادا. ساڵی ٢٧(پ.ز) کۆمار بوو بە قەیسەرییەت و ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پێکهات.

کۆماری رۆما لەنێوان ٥٠٩ـــ٢٧ (پ.ز) بەهۆی ئەوەی لەدەوروپشتیدا دەسەڵاتێکی تری ناوەندی بەهێز نەبوو، سەربەخۆیی خۆی پاراست و گەشەکردنێکی باشی بازرگانی بەخۆوە بینی و چینێکی بازرگانی بەهێزی تیادا دروست بوو. ئەم چینە بەهێزە رێگای نەئەدا کەس لە شارەکە زۆر بەهێزبێت و خۆی بکاتە پاشا، بەڵکو بە پێی ئاستی گەشەکردنی کۆمەڵگەکە بڕیاری پەیڕەوکردنی سیستمێکی کۆماری گونجاویاندا. کۆماری رۆما، رۆما خۆی و دەوروپشتەکەی، کۆمەڵگاکەی لە سێ چین پێکهاتبوون:

١ـــ چینی سەرەوەی ئورۆستۆکراتی. لەرێگای پەیڕەوکردنی سیستمێکی دیموکراتی کۆمارییەوە دەسەڵات و بڕیاری ئابوری و سیاسیان پەیڕە و دەکرد. شورایەک، کە ئەو چینە هەڵیاندەبژارد، ساڵی جارێک تیایدا سەرکردەیەکیان هەڵدەبژارد بۆ حوکمکردن، چەند کەسێکی تریان دەستنیشاندەکرد کە رۆڵی راوێژکەرییان دەبینی و هەریەکێك لەوانە بۆماوەی ساڵێك بە لێپرسراوی بوارێکی تایبەتی. هەر شەش مانگ جارێک دکتاتۆرێکیان دەست نیشاندەکرد، کە ئەرکی ئامادەکاری بوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی شەڕ و ئاژاوە.

٢ـــ میللەت، یاخود ئازادەکان. ئەمانە خەڵکی ئازادبوون و لە توێژی خوارەوەی چینی ناوەڕاست و خوارەوە بوون، لە جوتیار و کارکەر و پیشەیی و کاسبکاری بچوک پێکهاتبوون. لەسەرەتادا هیچ مافی رادەربڕین و فشاریان لەسەر دەوڵەت و بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا نەبوو، بەڵام دواتر لەدوای ململانێیەکی سەخت و درێژخایان ئەنجومەنێکی تایبەتییان پێکهێنا نوێنەرایەتیان بکات، بۆ پاراستنی ماف و گەیاندنی داواکارییەکانیان بە شوراکەی چینی سەرەوە.
٣ـ کۆیلەکان: ئەمانە هیچ مافێکیان نەبوو و موڵکی دەوڵەت و چینی سەرەوەبوون، ئەو خەڵکانە بوون، کە لە شەڕ یان داگیرکردنی ناوچە جیاوازەکان لە

ئەوروپا و دەرەوەی ئەوروپا دەستبەسەر دەكران. ئەمانە بەكاری كشتوكاڵی، كاری قورسی ناو شار و دەوڵەت و سەربازی سوپا بەكار دەهێنران.

بەهۆی ئەو سیستمە بەڕێوەبردنە سیاسی و ئابورییە هەتا رادەیەک بەر فراونەدا، دەوڵەتەكە گەشەیەكی زۆری بە خۆیەوە بینی و هەتا دەهات سنوورەكانی فراوانتر دەبوو. بەڵام دواتر بەهۆی فراوانی دەوڵەتەكە و زیادبوونی ژمارەی كۆیلەكان و شەڕ و شۆڕی بەردەوامەوە، هەتا دەهات چینی سەرەوە توندڕەوتر و تاكڕەوتر دەبوو، كە بووەهۆی تێكشكاندنی سیستمی كۆماری و دانانی سیستمێكی قەیسەری ئەبسلیوتزمی كۆیلایەتییەتی لەجێگای.
ئەم دەوڵەتە توانی بەسەر یۆنانیەكان و فینیقیەكان دا زاڵبێت و بیانخاتە ژێر دەسەتەڵاتی خۆیەوە ، سنوورەكانی فراون بكات. لە رۆژهەڵاتەوە، هەموو توركیای ئەمرۆ و بەشێكی زۆری كوردستان و كەنار دەریاكانی سوریا و لوبنان و فەڵەستینیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆوە، لە باشورەوە، هەموو میسر و كەنار دەریاكانی باكوری ئەفریقا و لە باكور و رۆژئاواوە، هەموو باشور و ناوەڕاست و رۆژئاوای ئەوروپا كەوتە ژێردەسەڵاتیەوە.

لەناكۆكی و شەڕی بەردەوامدا بوون لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوچەی نوێ، بەكۆیلەكردنی خەڵك و بازرگانیكردن پێیانەوە و هەوڵدانی كونترۆڵكردنی بازرگانی لە ناوچەكانی دەریای سپی ناوەڕاست و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەگەڵ ئەمانەشدا، ئاڵوگۆڕی بازرگانی بوژابۆوە لە ناوەندیاندا. لەو رێگا وشكانیانەوە كە بەوێدا تێدەپەری، ئاڵوگۆڕی بارگانییان لەگەڵ خۆرهەڵاتی ئاسیا، زیاتر لە كۆن گەشەیكرد. لەناو سنووری ئیمپراتۆرێتییەكە
خۆیدا، نارەزایی و ململانێ و راپەرین بەردەوام بوون. لەلایەكەوە نارەزایی و راپەرینی جوتیار و چینە بەرهەمهێنەرەكانی تری لێدەكەوتەوە بەهۆی قورسیی باری ژیانیان و باجی قورس و ناچاركردنی كورە گەنجەكانیان لە بەشداركردنی شەڕوشۆڕدا، كە دەبووە هۆی كەمكردنەوەی ژمارەی خەڵكی كاركەریان و كەمبوونەوەی بەرهەمەكانیان لەلایەكی ترەوە، زیادبوونی ژمارەی كۆیلەكان و چەوساندنەوەی بێ ئەندازەیان، دەبووە هۆی راپەڕینیان، لەسەروو هەمویانەوە، راپەڕینە گەورەكەی ساڵەكانی ٧٣(ز.) كاردانەوەی گەورەی هەبوو.

سەرەڕای ئەوانە، ململانێیەكی گەورە لەنێوان سەرلەشكرەكانی ناو سوپاكەیاندا هەبوو، لە پێناوی بەهێزكردنی پایەی خۆیان و دەستگرتن بەسەر داهاتی ناوچەكاندا. دەسەڵاتدارەكانی ناوچە جیاوازەكانی ناو ئەوروپا دەیانویست لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتوریەتەكە دەرچن و بەشی داهات و موڵكایەتی زەویوزاری خۆیان زیادكەن و دەسەڵاتی زیاتر بۆ خۆییان بهێڵنەوە. ئەمانە هەتا دەهات وای لە بەشی رۆژئاوای دەوڵەتەكە دەكرد، كۆنترۆڵی بەسەر ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتیدا كەمبێتەوە و بەرەو تێكشكاندن و پارچە پارچەبوون بچێت.

ساڵی ٣٢٤(ز.) ئایینی مەسیحی بەفەرمی بووە ئایینی دەوڵەت. ساڵی ٣٣٠(ز.) ئیمراتۆرێتەكە بەشی خۆرهەڵاتی لێجیابۆوە بەناوی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی و قوستەنتینییە (ئەستەنبوڵی ئێستا) كرا بە پایتەختی.

لەگەڵ شكستهێنانی بەشی رۆژئاوای ئیمراتورەكەدا، شاری رۆما و كەنیسەی كاسۆلیك تیایدا وەكو سەنتەرێكی دەسەڵاتی سیاسی و ئایینی ئەوروپای رۆژئاوا هەر مایەوە. ئەم كەنیسەیە دواتر بوو بە

فاکتەرێك بۆ یەکخستنی وڵاتەکانی ئەوروپا و هاوکاریی سەربازی لە گەڵیاندا. بەهێزی خۆیی و لەشکری پاشاکان چەندەها هەڵمەتی خاچپەرستییان لەناو ئەوروپا و دژی موسڵمانەکان، یان بیزەنتییەکان ڕێکخست.

لەگەڵ کەوتنی ئیمپراتوریەتی ڕۆما، بێزەنتییەکان بەتەواوەتی بوونە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سنووری دەسەڵاتی بریتی بوو لە یۆنان و مەکەدۆنیای ئێستا و تورکیا و بەشی ڕۆژئاوای کوردستان، ناوچە کەنار دەریاکانی سوریا و لوبنان و فەڵەستین و میسر و باکوری ئێستای لیبیا. سیستمی سیاسی و ئابوری هەمان شێوازی بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆرێتەکەی هەبوو. بەڵام لەبەرئەوەی سنووری دەسەڵاتی بچوکتر بوو، ژمارەی دانیشتوانی کەمتر بوو، بەهۆی بەهێزی زیاتر و توندڕەوی و تاکڕەوی دەسەڵاتی فیوداڵ لە خۆرهەڵاتی ئەوروپادا، دەوڵەتەکە هەتا هەزار ساڵ دوای کەوتنی ئیمپراتوریەتی ڕۆما هەر مایەوە.

کەنیسەی کاسۆلیکی ڕۆما پێشتر چەندەها هەڵمەتی خاچپەرستییان کردبووە سەریان، بەڵام ساڵەکانی ١٢٠٢(ز.) کەوتنە بەر هەڵمەتی خاچپەرستیی چوارەمی ڕۆما، کە زیانێکی زۆری لە شارەکەدا و ئیمپراتوریەتییەکەی چاك لاوازکرد و بوو بە ناوچەیەکی ژێر کۆنترۆڵیانەوە.

لەساڵەکانی ٦٦٠(ز.) دا بەدەستی فەتحی ئیسلامیەوە ناوچەکانی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی وەکو میسر و ڕۆژئاوای کوردستان و بە شێکی تورکیایان لەدەستدا. ئەوەی بەدەستیانەوە مایەوە ناوچەکانی یۆنان و مەکەدۆنیا ڕۆژئاوای تورکیای ئێستا بوو، هەتا لە دوییدا کەوتە دەست عوسمانییەکانەوە، ساڵی ١٤٥٣ بەتەواوەتی دەوڵەتەکە لە ناوچوو.

قوستەنتینییە لە شارە هەرە گەورەکانی ئەو سەردەمەی جیهان بوو، ژمارەی دانیشتونی نزیک ببووەوە لە یەک ملیۆن کەس. بەهۆی پێکەوتەی جوگرافییەوە ڕۆڵێکی گرنگی هەبووە لە بازرگانی نێوان ئاسیا و ئەوروپا و دەریای سپی ناوەڕاستدا. بە پایتەختی جوانی ئەوسای ئەوروپا دانراوە، کە جێگای رووتێکردنی خە ڵکێکی زۆر بووە. شانبەشانی ڕۆم بووە ناوەندی دووەمی مەسیحیەت و بیسکۆپی خۆی هەبووە <٣٦ل٧٣\ ٢ل١٥٨،١٦٦\٥٢ >.

ئەفریقا وەکو بەشێکی گرنگ لە جیهانی کۆن

ئەفریقا، کیشوەرێکی مەزنە و بەشێکی گرنگە لە جیهاندا، گاریگەری خۆی هەبووە. زۆربەی خەڵکانی ئەفریقا لە مێژووی کۆندا پەرش و بڵاوبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لێرەش پێش زۆر شوێنی ئەوروپا چەندەها شارستانی لە کۆندا سەریهەڵداوە. بێجگە لە میسر، یەکەم شارستانی ساڵەکانی ٢٥٠٠ پێش زایین، لە خۆرهەڵاتی ئەفریقا، ئەسیوبیای ئێستا سەریهەڵداوە. ئەو ناوچەیە گەشەکردنی باشی ئاڵوگۆڕی دوورە بازرگانی لە ڕێگای میسر و دەریای سورەوە تیادا رویداوە.

لەگەڵ ئەوەی کە لەو کیشوەرەدا چەندەها وردە شارستانی سەرەتایی دروستبوون، بەڵام بەشێوەی میسر و میزۆپۆتامیا، دەوڵەتی زۆری زەبەلاحی لێ نەکەوتۆتەوە، کە بتوانێ ناوچەی گەورە بخاتە ژێر

دەسـەڵاتیەوە، یاخود ببێتە هەڕەشـەیەکی گەورە لەسـەر میسـری کۆن و بەشـەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

لەبەر نەبوونی دەسەڵاتی بەهێز، کە بتوانێ کۆنترۆڵی ناوچەکان بکات، لەبەر پچڕپچڕی و لاوازی خەڵکەکەی و ململانێ و دوژمنایەتی و کوشـتار لە ناویاندا، ماوەیەکی دوور و درێژ دانیشـتوانی کیشـوەرەکە لەلایەن هەندێ هێزو گروپەوە، راوکراون و کراون بە کۆیلە و لەشـەڕ و بەرهەمهێناندا بەکارهێنراون و لە بازارەکاندا فرۆشراون <٢ ل٢٥٠،١٣٣٥\ ٥٢>.

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیەتی لەدەستدا؟

خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت، بە هەزارەها ســـاڵ پێش هەموو شـــوێنەکانی تری جیهان کەوتوون، یەکەم شۆڕشی مرۆڤایەتی تیادا روویدا و ژمارەیەکی زۆر شارستانێتی و دەوڵەتی گرنگ تیایدا دروست بوو. بەڵام وەك بینیمان ئەو رێڕەوە، لەباتی بەردەوامبوون و زیاتر بوژاندنەوەی، لەباتی ئەوەی هەر لەم شوێنەدا بە دوو سێ هەزار ساڵ پێش شوێنەکانی تری جیهان شۆڕشی پیشەسازی تیادا روویدات، رووبەڕووی چەندەها شکست بۆوە، شارستانیەکان یەك لەدوای یەك سەرنگوم بوون. ئەو سەرقافڵەییەی هەیبوو لەدەستی چوو، هەندێ شوێنی جیهان کە زۆر لەدوایانەوە بوو، پێی گەیشتنەوە و رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان بەجێهێشت. هەڵبەتە ناکرێ ئەمە شتێکی ڕیکەوت، یان نەگبەتی خەڵکەکەی بووبێت، یان خودا غەزەبی لێگرتبن، بەڵکو دەبێت بەهەمان شـــێوەی بوونی ئەو فاکتەرانەی کردی بەســـەرقافڵە، فاکتەری گرنگ هەبێت، کە بووبێت بەهۆکاری ئەو شـــکســـتهێنان و کۆســـپانەی کەوتنە رێگای گەشەکردنی.

لێرەدا هەوڵدەدەین لە چەند خاڵێکدا ئەو خاسڵەت و فاکتەرانەی کە بوونە هۆکاری شکستهێنان و پاشەکشێکردنی ئەو شارستانیە کۆنانە لە چەند خاڵێکدا بە کورتی کۆیان بکەینەوە:

١ - سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

شـۆڕشـی نیشـتەجێبوون و بەرهەمهێنان، لە زۆربەی شـوێنەکانی جیهان کەم و زۆر لەکاتی جیاوازدا روویداوە. لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا، ئەفریقا و هیندییە سوورەکانی ئەمەریکا. ئەو شۆڕشە گۆڕانکاری فراوان و بنچینەیی بوو لەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا. لە کاتێکدا ئەو سیستمە لەسـەرەتادا بووەهۆی دروسـتبوونی شـارسـتانی و دەوڵەتەکان و بوژاندنەوەی ژیانی مرۆڤایەتی، دواتر هەمان سیستەم، بەهۆی سروشتی ئەبسلوتیزمی سنووردارەوە، کەم یان زۆر وەکو یەك، بووە هۆی لاوازبوون و تێکشـــکاندن و نەمانی یەك لەدوای یەکیان لە هەموو شـــوێنەکانی کۆنی جیهاندا. ئەتوانین بڵێین ئەمە یاســایەکی زانسـتییانەی گشـتییە و فاکتەری هاوبەشـــی ســـەرەکییە. فاکتەرەکانی تر بەشێوەی جیاواز بە پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤ کاری تێدەکەن.
لەگەڵ ئەوەی بەهۆی شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانەوە، گۆڕانکاری مەزن روویدا و رێگا بۆ گۆڕانکاری گەورەتر خۆشـــبوو، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانە لایەنێکی نێگەتیڤیان هەبوو، کە بناغەی بۆ دروستبوونی چین و توێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەکانەدا دانا و گردبوونەوەی توانیای ئابوری و ســـیاســـی لە چنگی ژمارەیەکی کەمی چین و توێژێکی ئۆرۆســـتۆکرات، دامەزراندنی ســـیســـتمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوورداری ئەبسولیتزم <١٢٧، بەشی چوار>.

ئەمانە هەمووی بوونە هۆی زیادبوونی ململانێ لەناو خودی کۆمەڵگەکان و لەنێوان کۆمەڵگە و ناوچە و دەوڵەتە جیاوازەکاندا، کە ڕاپەڕین و شـــەڕ و شـــۆڕی بەردەوام و داگیرکردن و تاڵانکردنی یەکتری بە دواوەبوو. لەهەمانکاتدا ســـەختبوونی بار و ئەرکی ســـەرشـــانی چینە بەرهەمهێنەرەکانی خوارەوە لە رێگای دانانی باج و سەرانە و بێگاریەکی بێ سنوورەوە.

مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو دەوڵەتانە لەســـەر دوو بنەما بوو، یەکەمیان شـــەڕکردن لەگەڵ دراوسێکانیان و داگیرکردن و تاڵانکردنی ناوچەکانیان و بە پلەی جیاواز بە کۆیلەکردنی خەڵکەکانیان، دووەمیان رووتاندنەوەی ناوەوە بوو.

ئەم داهاتانە بۆ خۆشـــگوزەرانی خەڵک و خزمەتگوزاری و رێگاوبان و زەمینە خۆشـــکردن بۆ گەشـــەکردنی بەرهەمهێنان و خوێندەواری و فێرکردن بەکارنەهێنراوە، بەڵکو بوونەتە داهاتی چین و توێژە دەسەڵاتدارەکان و دەستگا ئایینیەکان و خۆشگوزەرانیان، دروستکردنی کۆشك و تەلار و سوپا و چەک بۆ شـەڕ و شـۆڕی بەردەوام، هەرەمەکانی میسـر و باخچە هەڵواسـراوەکانی بابل و کۆشـك و پەیکەرەکانی ئاشـورییەکان نمونەی ئەوانەن. ئەوان کۆیلەیەکی زۆریان بۆ دروستکردنی هەرەمەکان و پەرسـتگا و گرد و شـاخ وبێسـتان لەپێناوی خۆشـگوزەرانی و پیشـاندانی توانا و جەبەروتی خۆیان وترساندنی دەورووپشتەکانیان بەکارهێناوە.

چین و توێژە بەرهەمهێنەرەکان دەرفەتی گەشـەکردن و باشـکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیکی نوێ و داهێنانیان نەبوو، درەفتی گەشـــەپێدانی بازرگانی و بەرەمهێنانی پیشـــەســـازییان نەبوو. لەلایەکەوە لەبەرئەوەی دەسـەڵاتدارەکان دەترسـان لەوەی، کە زۆرینەی خەڵکەکە چاویان بکرێتەوە و وشـیاربن و ناوەندی کۆمەڵایەتی و سـیاسـیان بەهێزبێت. لەلایەکی تریشـەوە رەنگە ئەو بەرهەمهێنەرانە خۆشـیان نەیان ویسـتبێت، یان لە بەرژەوەندی ئەواندا نەبووبێت، چونکە هەر چەندێك بەرهەمیان زیادی بکردایە و باشتربکرایە بۆ خۆیان نەبوو، بەڵکو دەچووە گیرفانی چینە دەستەڵاتدارەکانەوە.

لە کوردستانیشدا، لە هەزارەها ساڵ پێش زایین، شارستانێتی سەرەتایی و چەند دەوڵەتێك لە شوێنە جیاوازەکانیدا درووست ببوون، کە هەمان بنەمای کۆمەڵاتی و هەمان سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری شوێنەکانی تریان هەبووە. ئەگەرچی دواتر بە هاتنی هیندۆ ئەورووپییەکان، سیستەمی خێڵایەتی دەستی بەسـەرداگرتبێ، لە چەندەها یەکە و وردە دەسـەڵاتی میرنشینی پێکهاتبێ، بەڵام ئەو سیستەمەش بەهەمان شـێوەی ئەوانی تر سـنووردار و ئەبسـولیتزم بووە. ئەمەش خاسـڵەتی تایبەتی بۆ ئەم وڵاتە دروستکرد، کە رەگو ریشەکانی بۆ هەزارەها ساڵ دەگەڕێتەوە.

رەنگە هەندێ پرســیاری ئەوە بکات، خۆ دەســـەڵاتدارانی رۆمەکان و دواتر فیوداڵی ئەورووپای رۆژئاوای سەدەکانی ناوەڕاستیش سیستەمەکەیان هێندە لەوانە باشتر نەبوون، بەڵام بۆچی لەگەڵ ئەوەشدا لەو شـوێنانە گۆڕانکاری گەورە و شـۆڕشـی پیشـەسـازی روویدا؟ بۆ وەڵامی ئەوە لەبەندی داهاتوودا لێکۆڵینەوەی لەســـەر دەکەین، بەڵام لەم قۆناغە مێژووییە کۆنانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـتدا، هەندێ فاکتەری کاریگەر هەبوون، کە ئەو سیستەمە سیاسـی و ئابورییە بەرتەسکەیان زیاتر بەهێز کردووە، لەوانە:

٢- ناسەقامگیریی بەردەوام

لەکاتێکدا، کە سروشتی باش و سامان و پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەسـەرەتادا بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زیادبوونی دانیشـتوان و شـۆڕشـی نیشـتەجێبوون و کشـتوکاڵی و دامەزراندنی شـارسـتانی، هەمان فاکتەر، پاشـان بوونەهۆی ئەوەی لەهەموو شـوێنەکانی دەورووپشـتەوە، مرۆڤ بەکۆمەڵ رووی تێبکەن و چاو لە هەموو سـامانەکانی ببڕن و تەماعی تێبکەن. ئەمە لە سـەرانسـەری مێژووی کۆنی ئەم ناوچەیدا بە بەردەوامی روویداوە، مرۆڤ پۆل پۆل روویان تێکردووە، جێگای

خۆیان کردۆتەوە، کەوتوونەتە ململانێ و شــەڕوشــۆڕ لەگەڵ یەکتریدا، شــارســتانیەکانی پێش خۆیان تێکداوە و تازەیان دروستکردووە. ئەم پرۆسـەیە بەو شێوەیە لە ئەوروپا و شـوێنەکانی تری جیهان بەو رادەیە رووی نەداوە. ئەم گۆڕانکارییە بەردەوامە لە پێکهاتەی ناوچەکەدا، لە روخاندنی دەوڵەتان و دامەزرانی نوێ ناســــەقامگیرییەکی بەردەوام و درێژخایانی دروســــتکردووە، کە مۆڵەتی نەداوە گۆڕانکارییەکی هێمن رووبدات، زەمینەیەك دروستبێت بۆ تێکشکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی کۆن و دروستبوونی مەرجی نوێ بۆ دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ، کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر پێکبهێنن و رێگا بۆ گەشەکردنێکی بەرفراوان خۆشبکات. سنووری ناســـراوی جیهانی کۆن لەچەرخە کۆنەکانی مێژوودا، لای مرۆڤایەتی زۆر بچوکتر بووە لە ئێســـتا، ئەوەی ناسرابوبێت بریتی بووە لە بەشێکی گەورەی ئاسیا، ناوەڕاست و باشوری ئەوروپا، باکور و ناوەڕاستی ئەفریقا. زەمین لای خەڵکانی شارەزای ئەوسا، وەکو فەرشێکی لاکێشەیی تەخت وابووە، ناوەڕاســتەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســت بووە. بەکارهێنانی زوربەی رێگا ئاوییەکان نەناســراوبوون و ئەوانەی ناســـراویش بوون بەهۆی ئامرازی کەمەوە، زۆر کەم بەکارهاتوون. تاکە رێگای ئاوی، کە بەپێوانەی ئەوسا زۆر بەکارهێنرابێت دەریای سپی ناوەڕاست بووە و لە دواییشدا هەتا رادەیەک دەریای هیندی لەنێوان هیند و چین و دەریای سوور و بەندەر بووە (کەنداوی فارسی یان عەرەبی، لەم کتێبەدا بە بەندەر ناوبراون)، لەبەرئەوە رێگای بازرگانی و ئاڵوگۆڕکردن و هاتوچۆ لە رێگای وشکانییەکانەوە بوون و بەناوجەرگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کەناری کوردستاندا تێپەڕبوون.

لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاســت چەقی جیهان بووە، ســەرەڕای ئەوە لەبەرئەوەی دەوڵەمەنترین شـوێن بووە، پڕ سـەروەت و خێر و بەرەکەت بووە، دەوڵەتانی جیهان، میللەتان، کۆمەڵگا خێڵەکییەکان روویان تێکردووە، چاویان تێ بڕیوە و بەرژەوەندیی بازرگانییان تیادا پەیداکردووە. ئەو پێکەوتە جوگرافییەی بێجگە لەوەی کردبوویە شــــوێنی رێگای بازرگانی، لەهەمان کاتدا کردبوویە چەقی ململانێی دەوڵەت و هێزەکانی جیهان، کە هەمیسانەوە بۆتەهۆی ناسەقامگیری زیاتری ناوچەکە.

حاڵی کوردستان بەگشتی، وەکو حاڵی شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە، کە هەمیشە خەڵکێك و دەوڵاتانێکی زۆر روویان تێکردووە. ئەوە بۆتە هۆی ناسەقامگیریی هەمیشەیی لەناوچەکەدا. ســــەرەڕای هۆکاری دەرەکی، هۆکاری ناوخۆیی، ململانێی خێڵ و میرنشــــین و پێکهاتە جیاوازەکانی وڵاتەکە، ســەرچاوەی گرژی و ناســەقامگیریی بوون تیایدا. کوردســتان و کەنارەکانی رێگا بازرگانییە کۆنەکانی پێدا رۆیشتووە، سەرەڕێی هێرشی سوپای دەوڵەتان بووە بۆسەر یەکتری، سەرەڕێی شەپۆلی هاتنی میللەتانی خێڵەکی هیندۆئەوروپی و دواتر تورك و مەغۆل بوو. ئەمانە کە ناســــەقامگیرییان لە وڵاتەکەدا دروستکردووە، سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری تیادا بەهێز کردووە، ململانێی ناوخۆییان زیاترکردووە، رێگربوون لە زەمینە دروستبوون بۆ بەهێزبوون و گەشەکردن.

۳ -دەوڵەتی زەبەلاح

لەکاتێکدا جیهانی کۆن، بێجگە لەدەوڵەتە کۆنەکانی چین، هیندســــتان، مایاکانی ئەمەریکا، زۆربەی شـــوێنەکانی جیهان، یان ناوچەکانی زۆر دواکەوتوو و هەژاربوون، یان دەســــەڵاتی بچوکی خۆماڵیان هەبووە. بەڵام هەر هەموو دەوڵەتە کۆنە زەبەلاحەکانی ئەوســای جیهان، یان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروســـتبوون یاخود دراوســـێی بوون و هاتوونەتە ناوی و بۆماوەی دوور و درێژ حوکمدارییان

تێداكردووه و هەمیشـــە پەیوەندیی توندوتۆڵیان لەگەڵی هەبووه ، كاریان تێكردوون و كاری تێكردوون.
ئەوروپای ئێستا، لە هەموو مێژووی كۆندا، دوو هێزی زەبەلاحی تێدا دروستبووه. یەكەمیان یۆنانەكان بوون، كە ئەوانیش لە چەرخە كۆنەكاندا بەشـــێكبوون لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت و بوون و رۆڵیان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر زیاتر بووه لەچاو شوێنەكانی ئەوسای ئەوروپا. دووەمیان ئیمپراتۆریتی رۆما بوو، كە هەمیسـانەوه ئەویش، زۆربەی جموجۆڵی لەدەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاست بووه و بۆماوەی دورودرێژ دەســـەڵاتی بەســـەر بەشـێكی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاســتدا هەبووه. بوونی ئەم هەموو دەوڵەتە بە بەردەوامی بۆشـــاییەكی ســـیاســـی بۆ ماوەیەكی دورودرێژ دروســـت نەكردووه بۆ تێكشـكاندنی ئەو سـیسـتمە رێگرە. بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی بەهێز لەهەندێ قۆناغی مێژووییدا، لەژێر سایەی سیستمێكی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراواندا، رەنگە ببێتە هۆكاری بەردەوامبوون بە گەشەكردن و خۆشگوزاری، بەڵام لە غیابی ئەو سیستمەدا، رەنگە بۆ ماوەیەك بێتە هۆكاری پلاندانان و گەشـــەكردن، بەڵام درەنگ یان زوو، دەبێتەهۆی كۆنترۆڵكردن و مۆنۆپۆڵی كۆمەڵگەكان و كۆســـپ لەرێگای گەشـــەكردن و گۆڕانكاری تیایاندا. دروســـتبوون و هاتنی ئەو هەموو دەوڵەتە زەبەلاحە لەناوچەكەدا، بەردەوامییداوه بە مانەوەی هەمان ســیســتەم و درفەت دروســت نەبوون بۆ لەدایكبوونی سیستەمێكی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر و هەروەها بەردەوامبوونی.

لە كوردســتاندا، پاش دەوڵەتی میدیا، بە پێچەوانەی شـوێنەكانی رۆژهەڵاتەوه، دەوڵەتی زەبەلاحی ســەرانســەری خۆماڵی تیادا دروســت نەبووه، كە بتوانێ هەموو بەشــەكانی وڵاتەكە پێكەوه ببەســتێت، دەوڵەتێكی وا دروســـت نەبووه، كە ســـنووری وڵاتەكان و میللەتەكانی تر بشـــكێنێت و بیانخاتە ژێر دەســـەڵاتی خۆوه. ئەمە بۆتە خاســـڵەتێكی تایبەتی خەڵكانی كوردســـتان، كە هەتا ئەمڕۆش بەردەوامە. ئەمان هەڕەشــە نەبوون بۆســەر دراوســێكانیان، هەمیشــە پەلاماردراون و لە دەوروپشـتیانەوه هاتونەتە سەریان.

٤ -چۆنیەتی رێكخستنی كۆمەڵگەو رۆڵی دەوڵەت

چەند فاكتەرێكی گرنگ بوون بەهۆی ئەوەی شارستانیەكانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە چەندەها شاری بچووك و گەورە پێكبێن. لادێكان، كە بە بەرهەمهێانی كشتوكاڵەوه خەریك بوون، لكابوون بەشارەكانەوه و بەشـــێكبوون لێیان. لەلایەن شـــارەكانەوه ئیدارەكراون و كۆنترۆڵكراون. لادێ بە مانای ئەمڕۆ، كە یەكەیەكی دابڕاوبێت لە شارەكان، لە ناوچەكانی ئەوسای میزۆپۆتامیا و میسردا شتێكی دەگمەن بووه.

هەڵبەتە ئەمەش وەكو پێشـــتر باســـمانكرد، بەهۆی چەند فاكتەرێكی گرنگ بووه، یەكەمیان خڕبوونەوەی خەڵكەكە و شـۆڕشـی نیشـتەجێبوون، بەهۆی بوونی ئەو رووبارانەوه و زەوی بەپیت و بەرەكەتی كەنارەكانیان بووه. رێكستن و ئاودان بە ئاوی رووبار، بەتایبەتی لە میزۆپۆتامیا، پێویستی بە رێكخسـتنی سـیسـتمی ئاودان بووه، كە تاكە جوتیار و یان چەند جوتیارێك نەیانتوانیوه رێكیخەن، بەڵكو پێویستی بە ژمارەیەكی زۆری خەڵك و دەسەڵاتێك بووه بۆ رێكخستنی.

دووەمین فاكتەر، لەبەرئەوەی ســەرچاوەی ئاو هەر وەكو زەوی ئامرازێكی گرنگی بەرهەمهێنان بووه، توێژی بەهێزی دەســـەڵاتدار كۆنترۆڵیان كردووه و بە موڵكی خۆیان زانیوه، هەرچی كەســـێك بیویستایە سوود لەو سەرچاوەیە وەرگرێت، دەبوایە بكەوتایە ژێر دەسەڵاتی ئەوانەوه.

سـێیـەمین فـاکتـەر، بوونی ململانێی قورس بووە لـەنێوان پێکهـاتـە جیـاوازەکـانی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاســت، بۆ دەســتبەســەراگرتنی زەوی و ســەرچاوەی ئاو، کردنی یەکتری بەکویلە و هێزی بەرهەمهێنەر. ئەمە وای لە خەڵکەکەکردووە بۆ پاراستنی خۆیان و سەرچاوەکانی ژیانیان، بخزێنە ناو و قەراغ شارەکان.

فاکتەری چوارەم، شـارەکانی هەریەکە لەدەوڵەتەکان، ئەگەرچی ملکەچی دەسـەڵاتی ناوەندی پاشـا و پایتەخت بوون، بەڵام نیمچە ئۆتۆنۆمییەکیان هەبووە بۆ بەڕێوەبردن و کۆنترۆڵکردنی شـارەکانی خۆیان. ئەم فاکتەرانە دەسـەڵاتی ناوەندی و شـارەکانی ئەو دوڵەتانەیان بەهێزتر کردووە، بەهێزبوونی ئەو دەسەڵاتە ناوەندییە، ئەو دەستەبژێرە دەسەڵاتدارە، بەشێوەیەکی یەکجار زۆر، سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتزمی بەرتەسکی هێندە بەهێزکردووە، کە زەحمەت بووە بازرگان و پیشەوەر و بەرهەمهێنەرەکان، بەئاسانی بتوانن رۆڵ ببین، یان نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبێت و دەرفەتی مانەوە و گەشەکردنی سیستمێکی بەرفراوانتر بونیادبنێن.

لەکاتێکدا شـارسـتانی و دەوڵەتاکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت لەناو شـاری گەورەدا درووسـت بوو، گەشـەی کرد، لەگەڵ ئەمەشـدا دەسـەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان کۆنترۆڵی تەواوی بەسـەریانەوە هەبوو، لادێکان خەڵکانی کارکەر تیایدا کۆدەبوونەوە، بازرگانەکان بەشـێوی گشـتی لەژێر رەحمەتی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون. لە ئەوروپا لە سەرەتای سەدەکانی زایینیدا، هەندێ شار نەبێت، شارەکان دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت تیایاندا لاوازبوو، زۆربەیان لە قەراغ دەریاکاندا بوون، سـەربەخۆیی خۆیان هەبوو، لای دەسـەڵاتداران هێندە گرنگ نەبوون، چونکە سـەرچاوەی داهاتەکانیان لادێکان بوون، بازرگانی و بازرگانەکان تیایاندا ئازادتربوون. ئەم جیاوازییە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی ئەبسـولیتزمی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت بەهێزتر کرد، لە ئەوروپا لاوازتری کرد، لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت بەهۆی ئەو دەسـەڵاتە ناوەندییە بەهێزانەوە، شـوێنی لاواز کەمتربوو، کە دەرفەت دروسـت بکات بۆ گۆڕانکاری لەو سـیسـتمەدا. (هەڵبەتە لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە سـەر ئەم باسـە و سەرچاوەکانی)

هەندێ ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت، بەتایبەتی لە سـەردەمی فینیقیەکندا، لەبەر پێگەی لەسـەر دەریای سپی ناوەڕاست و هەتا رادەیەك ئازادبوونی جموجۆڵی بازرگانی تیایدا، گەشەکردنی ئابوری و پیشـەسـازی سـەرەتایی بەخۆوە بینیوە و خەڵکانی بازرگان و خاوەن کەپیتاڵی تیادا گردبۆتەوە، بەڵام لەبەر بەهێزیی دەسـەڵاتی دەوڵەت لە شـارەکان و بوونی دەوڵەتی زەبەلاح لەناوچەکەدا و نەبوونی سـنووری نەتەوایەتی لەو سـەردەمەدا و ناسـەقامگیریی بەردەوام، ئەم پرۆسـەیە بەردەوامیی بەخۆوە نەبینیوە و زوو لەناوچووە.

میسر لە کۆنەوە و لە سـەردەمی فیرعەونەکانەوە، خاسڵەت و تایبەتمەندی خۆی هەبوو. یەکەمین، بـەهۆی ئـەوەی میسـر لـەچاو میزۆپۆتـامیا بچوکتر بوو، رۆژهـەڵات و رۆژئـاوای نیل بیابـان بوو. رووبـاری نیل و کـەنـارەکـانی بەپیت و دەوڵـەمەند بوو. کۆنترۆڵکردنی نیل لـەلایـەن فیرعـەونـەکـانـەوە، کۆنترۆڵی هەموو دانیشتوانی دەگرتەوە.

دووەمین، بەهۆی ئەوەی باکور و باشـوری کەنارەکانی نیل هەمان پیتوبەرەکەت و کەش و هەوای هەبووە، لەهەموو شـوێنێک توانراوە بەرهەمی کشـتوکاڵی هاوچەشـن بچێنرێت، لەبەرئەوە ئاڵوگۆڕی

بازرگانی، بەهەمان شـــێوەی میزۆپۆتامیا بەهێز نەبووە و توێژێکی بازرگانی بەهێز تیایدا درووســـت نەبووە.

ئەم فاکتەرانە، بۆنەهۆی دروســـتبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی ســـەرانســـەری لە هەموو وڵاتەکەدا، کە یەك پارچەیی هێشـــتۆتەوە. بوونی ئەو بیابانانەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا، کەمی یان نەبوونی هەڕەشـە لە ئەفریقاوە بەسـەریانەوە، سـەربەخۆیی و مانەوەی وڵاتەکەی ئاسـانترکردووە، بۆیە میسر تاکە وڵاتە لە جیهاندا، کە هەر لە زەمانی فیرعەونەکانەوە هەتا ئێستا، وەك دەوڵەتێکی یەکگرتوو ماوەتەوە. لەلایەکی ترەوە ئەو فاکتەرانە وایانکردووە، کە هەمیشـە دەسـەڵاتی ناوەندی دەوڵەت مۆنۆپۆڵ و کۆنترۆڵی هەبێت بەسـەر وڵاتەکە و چینوتوێژەکانیدا. ئەم خاسڵەتانە لە مێژووی دوای وڵاتەکەدا هەر بەردەوامبووە.

لە کوردسـتاندا، بەهەمان شـێوەی شـوێنەکانی تری ناوچەکە شـارسـتانیەتە کۆنەکانی دەسـەڵاتی ناوەندی بەهێزیان پێکهێناوە، بەڵام لە بەر نەبوونی رووباری گەورە و دەشـــتی بەرفراوان تیایدا، کە خەڵکی بە ژمارەی زۆر لە دەوروبەری نیشـتەجێبن و شـارسـتانی گەورەی تیادا دامەزرێنن، شـاری گەورەی بازرگانی و بەندەری ســەر دەریای نەبووە، بەڵکو بۆتەهۆی دروســتبوونی شــاری بچوك و بڵاوبونەوەی لادێکانی دەوروپشـــتی لە ناوچە ســـەخت و لەیەك دابڕاوەکانی وڵاتەکەدا. تۆپۆگرافیای ســەختی وڵاتەکە، ئەگەرچی بۆتە لانەیەك بۆ خۆپارســتنی خەڵك و ناوچەکان لە هەڕەشــەی یەکتری و دەرەکی، بەڵام رێخۆشکەر نەبووە بۆ دروستبوونی شارستانیەتی گەورە و دەوڵەتی زەبەلاح. کۆسپێك بووە لە رێگای گەشـەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پێویستی بوون بەیەك، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکتر کردووە.

٥ - بوون و هاتنی شەپۆلی نوێی خەڵکانی خێڵەکی

لەکاتێکدا خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت لەبەر پێکەوتە و لاوازبوونی لە ســـەرەتای ســـەدەکانی زاینیدا، ســـەرلەنوێ شـــەپۆلی نوێی خێڵەکی تورك و عەرەب رووی تێکرد و تیایدا بڵاوبۆوە، لە ئەوروپا ئەوە بەهەمان شـێوە رووی نەدا. مانەوەی بێزەنتییەکان هەتا کۆتایی سـەدەکانی ناوەڕاسـت، کۆنترۆڵکردنی رۆژئاوای تورکیا و یۆنان، کە رێگاکانی بەرەو هێندی نێوان خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت لەلایەکەوە، رێگای لـە هاتنی لێشـــاوی کۆمەڵگە خێڵەکییەکـان بـەشـــێوەیـەکی فراوان بۆ ئـەوروپـا گرت ، کـە سەقامگیرێکی تیادا دروستکرد.

بەپێی ئەو بنەما کۆمەڵایەتی و خاســڵەتانەی شــارســتانی و میللەتان و دەوڵەتە ســەرەتاییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت هەیانبووە، بەپێیی ئەو شـــوێنەوار و شـــارە کۆنانەی دۆزراوەتەوە، بە پێی شـارەکانیان و شـێوازی سـیسـتمی حوکمڕانییان، هیچ بەڵگەیەك نیە، کە ئەو کۆمەڵگە کۆنانە و خەڵکە رەسـەنەکانی بە کوردسـتانیشـەوە، پێش هاتنی شـەپۆلەکانی هیندوئەوروپییەکان و میللەتە خێڵەکییەکانی تری تورك و عەرەب، سـروشـتێکی سـیسـتمی خێڵەکییان بووبێت. سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری خێڵەکی خاســـڵەتی تایبەتی خۆی هەیە، کە لە بەشـــی ســـێهەمی ئەم لێکۆڵینەوەدا بەوردی باسدەکرێت.

کوردســـتان لەبەر لاوازی و پارچە پارچەیی، بەهۆی چەندەها یەکەی دەســـەڵاتی بچوك تیایدا، هەمیشــە بە ئاســانی شــەپۆلی خێڵەکی دەرەکی جێگای خۆی تیاداکردۆتەوە و هەندێکیان تیادا جێنشــین بوون و بوونەتە بەشـێك لە پێکهاتەی وڵاتەکە، وەکو تورکمانە خێڵەکییەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا هەر بەهۆی هەمان فاکتەرەوە نەیانتوانیوە دەست بەسەر سەرانسەری هەموو وڵاتەکەدا بگرن.

بەوەی کە کۆمەڵگەی کوردستان، لە مێژووی دوو هەزار ساڵەی دواییدا، سیستمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری خێڵایەتی بەسـەریدا زاڵبووە، دەبێت کاتێك دروسـت بوبێت کە هیندۆئەوروپییەکان لەگەڵ خۆیان هێنابێتیان، بە تێکەڵاوبوون لەگەڵ خەڵکە رەســـەنەکەدا، ئەو ســـیســـتمەیان بەســـەریاندا زاڵکردبێت. شــەپۆلی یەکەمی هیندۆئەوروپییەکان بۆ کوردسـتان، کە تیایدا دەوڵەتی میدیایان بونیادنا لە رێگەی دەستبەسەراگرتنی شارستانیەتە کۆنەکانی وڵاتەکەوە و خۆگونجاندن بووە لەگەڵیاندا. میدییەکان توانیویانە دەستبگرن بەسـەر شـارسـتانییەتە کۆنەکاندا، بەڵام بەهۆی بەهێزی ئەو شـارسـتانییەتە کۆنانە نەیانتوانیوە لەو سـەردەمەدا بنبڕیان بکەن، کە فارسـەکان دەوڵەتی ئاخامەکانیان دواتر دروسـتکردووە ، سودیان لە شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستانیش وەرگرتووە <٨٣ ل١١>.

بەتێکشکاندنی دەوڵەتی میدیا و مانەوەی هیندۆئەوروپیە خێڵەکییەکان لەکوردستانێکی پڕ شاخوداخی سەختدا، هەروەها هاتنی شەپۆلی نوێیی هیندۆئەوروپی بۆ وڵاتەکە، فاکتەرێك بوون بۆ پارێزگاریکردن و مانەوەی ئەو سیستەمە تیایدا.

ئاخامەکان، کە سەرچاوەی رەچەڵەکی فارسەکان بوون، زەمینەیەکی جیاوازیان بۆ دروست بووە. ئاخامە هیندۆ ئەوروپیەکان، کە هاتوون توانیویانە دەســـت بەســـەر ناوچەکانی ئیلامدابگرن، کە شـارسـتانێتی رەسـەنی ناوچەکە بووە، سیستمی خێڵایەتی تیایدا زاڵ نەبووە، بەوە سیستمی خێڵایەتیان تیادا لاواز بووە. دواتر دەوڵەتێکی مەزنیان دروسـتکردووە، کە توانیویانە دەسـت بەسـەر میزۆپۆتامیادا بگرن و ســـنوورەکانیان بگاتە دەریای ســـپی ناوەڕاســـت و یۆنان. بڵاوبوونەوەیان بەو شـــێوەیە و ئـاوێتەبوونیـان لـەگـەڵ ئـەو کۆمەڵگەیـانـەدا، ســـیســـتمی خێڵەکی لـەنـاویـانـدا لاوازتر کردووە. گرتنی وڵاتەکەیان لەلایەن یونانەکان و مانەوەیان لەوێ و دواتر، دامەزراندنی دەوڵەتی ســـلجوقیەکان لەو ناوچانەدا، هەمیسانەوە ئەو سیستمەی لاوازکردووە. دواتر دروستبوونی دەوڵەتی ساسانی، کە زۆربەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر دەسەڵاتیاندا بووە و شانبەشانی ئیمپراتۆرێتی رۆمانی هەموو خواروو و ناوەڕاسـتی ئەوروپا، دەریای سـپی ناوەڕاسـت و خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـتیان لەژێردەسـتابووە. ئەم دوو دەوڵەتە، لەهەموو روویەکەوە کاریان کردۆتە سـەر یەکتری. ئەم پرۆسـە و فاکتەرانە وایانکردووە، کە سیستمی خێڵایەتی لەناو فارسـەکاندا، بنبڕ یان زۆر لاواز بووبێت. شـەپۆلی هاتنی کۆمەڵگەی خێڵەکی بەهاتنی هیندۆئەوروپییەکان کۆتایی نەهات.

لە سـەدەکانی دوای مەسیح، پێش دەسـتپێکردنی فەتحی ئیسلامی، کە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر دەسەڵاتی ساسانی و بێزەنتییەکاندا بوو، هەردوو دەوڵەتەکە بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و شەڕ لەگەڵ یەکدا چاك لاواز ببوون، دەســـەڵاتی ناوەندییان نەمابوو، لە هەموو ناوچە گەورەکانی ژێر دەســـەڵاتیاندا، ئەگەری ئەوە هەبوو، کە دەرفەتێك دروســـت ببێت بۆ گۆڕانکاری و دروســـتبوونی ســـیســـتمێکی بەڕێوەبردنی نوێی ســـیاســـی و ئابوری هاوشـــێوەی رۆژئاوای ئەوروپا، بەڵام چەند فاکتەرێکی تر بۆ خۆرهەڵاتی نوێ دروســـت بوو، کە بوو بە کۆســـپێکی نوێ لەرێگای ئەو گۆڕانکارییەدا. لە پێش و لە رێگای فەتحی ئیســـلامیەوە، بەهاتنی شـــەپۆلی خێڵە تورکەکان بۆ ناوچەکە، بە دەســـتپێکردنی فەتحی

ئیسـلامی و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی خێڵە عەرەبەکان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـتدا، چەند فاکتەرێکی گرنگی نوێ هاتنەکایەوە، کە بە ئاوێتەبوون لەگەڵ فەکتەر و خاسـڵەتە کۆنەکانی تری ناوچەکە، ڕێبازێکی گەشـەکردنی تایبەتی بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت دروسـتکرد، کە جیاوازبوو لە ڕێبازەکەی ئەوروپای ڕۆژئاوا. (لێکۆڵینەوەی ئەمانە دەکەوێتە بەندی سێهەمەوە).

٦ -ڕۆڵی ئایین

بەسـەرقافڵەبوونی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت لە بیر و زانسـت و هۆنەر و کلتور و ئایین، سـەرهەڵدانی ئایینە گەورەکانی وەکو ئایینی زەردەشـت و میتائیسـم و ئایینە ئاسـمانییەکانی وەکو، ئایینی جو ٣٢٥٠ سـاڵ لەمەوپێش، ئایینی مەسـیحی پێش زیاتر لە ٢٠٠٠سـاڵ و ئیسـلام پێش زیاتر لە ١٣٥٠ سـاڵ و بڵاوبوونەوەیان بە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا، ئەمە لەپاڵ هەندێ کاردانەوەی پۆزەتیڤیەوە، چەندەها کاردانەوەی نێگەتیڤیشـی هەبووە. ڕاسـتە لەسـەرەتاکانیدا بۆتەهۆی یەکگرتنی کۆمەڵێك خەڵکی زۆر و گەشەکردنی ئابوری و دروستبوونی دەوڵەتی بەهێز، بەڵام لە هەمانکاتدا بەدرێژایی هەموو مێژوو بۆتە هۆی بەهێزبوونی سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری بەرتەسـکیی ئەبسـلوتیزمی ناوچەکە.

کارلێکی ئەو ئایینەکان لەگەڵ کۆمەڵگەکاندا، کاردانەوەی خۆی لەسـەر چینوتوێژەکانی سـەرەوە و خوارەوەی وەکو یەك هەبووە. ئایین ڕۆڵی لە کپکردنەوەی بەرژەوەندی و خواسـتەکانی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەی هەبووە، کە بەدۆخەکە ڕازیبن و بڕوایان وابێت ئەو ژیان و سـیسـتمە کۆمەڵایەتییەی لەژێر چەتریدا دەژین ئەزەلیە، لای خواوە دانراوە، قابیلی گۆڕان نییە.

ئەم قەناعەتە ڕێگیربووە لە گۆڕانکاری و گەشـەکردنی کۆمەڵگەکان و بۆتە کۆسـپ لەبەردەمیدا. لەلایەکی ترەوە دەسـەڵاتداران، بە هاوپەیمانی و هاریکاریان لەگەڵ دەسـەڵاتی ئایینی و بەرزکردنەوەی پایەیان لەکۆمەڵگەدا، سـوودییان لێوەرگرتووە، بۆ هێشـتنەوەی دەسـەڵاتیان و پارێزگاریکردنی بەرژەوەندییەکانیان لەدەرەوە و ناوەوەی وڵاتەکانیاندا. هەڵبەتە، ئەمە تەنها بەند نەبووە بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵکو هەموو ئایینەکان، لە هەموو شوێنەکانی جیهاندا هەمان سروشت و هەمان ڕۆڵیان هەبووە، بەڵام ئەم فاکتەرە، ئاوێتەبوونی لەگەڵ فاکتەرەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە لەسەرەوە باسمانکرد، ئەو ڕۆڵەی کاریگەرتر کردووە و ئەو سیستمەی بەهێزتر کردووە و هێشتویەتیەوە.

سـەرهەڵدان و خۆجێگیرکردنی ئەم ئایدۆلۆژیایە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاسـتدا، بە درێژایی هەزارەها سـاڵ لە بیر و دەروونی خەڵکەکەدا، زەمینەیەکی دروسـتکردووە ، کە لێکدانەوە و گەڕان بەشـوێن ڕاسـتییەکاندا لە بواری واقعی بنەماکانی کۆمەڵگەکان و سـروشـتدا نەبێت، بەڵکو لە بیر و ئایدۆلۆژیای ڕۆمانسیدا بێت و خەڵکەکە بخاتە گێژاوێکەوە کە زەحمەت بێت لێی دەرچن و بگەڕێن بەدوای ڕاستی و فاکتەردا و بیری هاوبەشیان لەناودا دروستبێت.

لە کوردسـتاندا، چەندین ئایین و مەزهەبی جیاواز هەبووە، ئەگەرچی بەهەمان شـێوەی کۆمەڵگەکانی تر کاریتێکردووە، بەڵام لەوە ناچێت هیچ ئایینێکی کۆن سـەرانسـەری هەموو وڵاتەکەی گرتبێتەوە و توانیبێتی خەڵکەکانی یەکبخات، بەهەمان شـێوە لەبەر پارچە پارچی وڵاتەکە و بوونی

ژمارەیەکی زۆر سـنووری دەسـەڵاتی جیاواز هیچ ئایینێکی نوێ وا بە ئاسـانی نەیتوانیوە جێگای خۆی بکاتەوە.

٧- لە ژێر سایەی سیستمێکی سنووردار دا دەکرێ بۆ ماوەیەك کۆمەڵگە گەشەبکات

لەگەڵ ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دەوڵەت و شارستانیەتەکانی ئەوسای جیهان ئەبسـلوتیزم و سـنووردار بوون، بەڵام بۆ قۆناغێك، جاری واهەیە زیاتر لەسـەدەیەك، توانیویانە گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و بوژاندنەوە لە کۆمەڵگەکاندا بەرپابکەن، ئەو شوێنەوارانەی بەجێماون شـاهێدی ئەوەن. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت لەژێر سـیسـتمێکی وادا هەتا رادەیەك دەکرێت گەشـەکردن رووبدات، بەڵام تەنها بۆماوەیەك دەبێت و چەند توێژێکی تایبەتی لە کۆمەڵگەدا تیایدا سوودبەخش دەبن و دواجار دەبێتە هۆی دارمان و تێکشـکاندنی هەموو دەوڵەتەکە و لە هەندێ کاتدا وەکو لە حاڵەتی شـارسـتانیەتە سـەرەتاییەکانی خۆرهەلاتی ناوەڕاسـتدا بینیمان، هەموو میللەتەکەی لەگەڵ خۆیدا لە رەگوریشەوە نەهێشتووە<٢ ل٩١>.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens

Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor,

1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B.

Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa,

Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor,

11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrå-gor

9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran,

Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag,

2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2013

23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015

24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916

25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007

26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965

27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994

29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century, Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999

30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011

31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999

32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008

33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007

34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013

35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015

36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden, 2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview Press, 2013

38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014

39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013

40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992

41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015

42- Dohainstitute.org

43- Ekonomifakta.se

44- Globalis.se

45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden

46- Internationella studier, utrikes politisk institute

47- Iranchamber.com

48- Landguide.se / all countries

49- rawabetcenter.com

50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014

51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015

52- Wikipedia English

53- Wikipedia svensk

54- worldbank.org

55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015

57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985

58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010

59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧

٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣

٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢

٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨

٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣

٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨

٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠

٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣

٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩

٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦

٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠

٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩

٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣

٧٧- عەبدوڵلا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی لە کوردستان، ٢٠٠٤

٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦

٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦

٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣

٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠

٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩

٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکه مطبعه الادیب المحدوده، ١٩٨٥

٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤

٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠

٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢

٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥

٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢

٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦

٩٠- محمد سهيل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢

٩١- محمد سهيل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩

٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٥

٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەڕینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠

٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦

٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربيه للعلوم ناشرون، ٢٠١٥

٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥

٩٩- کلودیوس ڕیچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢

٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەڵات، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩

٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهيم الداقوقى، اكراد تركيا، منشورات اراس، ٢٠٠٨

١٠١- ج.ر. غنيمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقى، ١٩٢٢

١٠٢- جرجيس فتح الله، يقظة الكرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢

١٠٣- حسن كريم جاف، الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٤- حسن كريم جاف ،الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الثانى، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٥- حسن كريم جاف، الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٦- خليل اينالجيك، تاريخ الدولة العثمانية، دار المدار الاسلامى، ٢٠٠٢

١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الكردية فى العلاقات التركية-الايرانية، دار اراس للطباعة-اربيل، ٢٠٠١

١٠٨- سعيد عبدالفتاح عاشور، تاريخ اوروبا فى العصور الوسطى، دار النهضة العربية - بيروت، ١٩٦٧

١٠٩- على محمد محمد الصلابى، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦

١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدينة و حل الحضارة الديموقراطية فى الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٤

١١١- عبدالله اوجلان، الفوضى فى حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربية فى لجنة الاعلام و التنوير، ٢٠١٤

١١٢- عبدالله اوجلان، قضايا الديمقراطية فى توركيا، نماذج الحل فى كوردستان خارطة الطريق،

چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢

١١٣- على ابراهيم حسن، الجاهلية - الدولة العربية - الدولة العباسية، مكتبه النهضة المصرية، ٢٠١٠

١١٤- كمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١

١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردى فى ثوره العشرين، مطبعة الحوادث ــ بغداد، ١٩٧٦

١١٦- كمال مظهر، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى ١ ، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧

١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١

١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١

١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى ــ بيروت، ١٩٩١

١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠

١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧

١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠

١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩

١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠

١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤

١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤

١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧

١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧